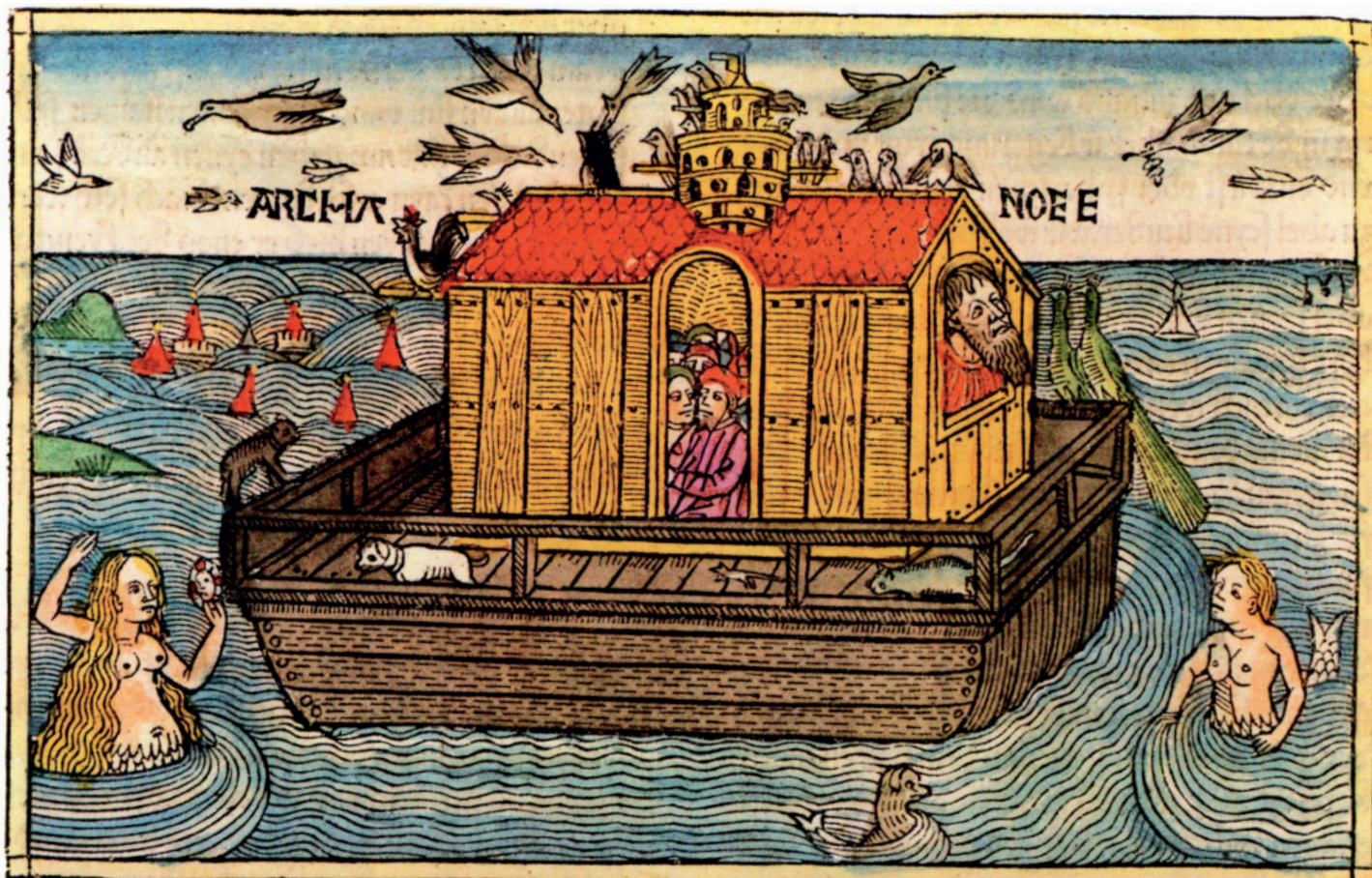

SKARA STIFTSHISTORISKA SÄLLSKAP

Var vår förste svenske kung släkt med Noa?

Många undrar nog varför vår konung bär ordningstalet Carl XVI Gustaf. Svaret på frågan är ganska sagolik. Det har att göra med vår historieförfattare Johannes Magnus vars verk trycktes av brodern Olaus i Sankta Birgittas hus vid *Piazza Farnese* i Rom i januari år 1554.

Johannes Magnus krönika om alla göternas och svearnas kungar, *Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus* är det mest inflytelserika verket i svensk historiografi. Författaren var Sveriges siste katolske ärkebiskop som i exil skrev sitt hemlands historia.

Han börjar med skapelsen som han förlägger till 3960 f. Kr. Den egentliga berättelsen om Sverige börjar 88 år efter syndafloden och Noas ark. Noas sonsonson var Sven som blev den första svenske konungen och styrde från den blomstrande staden Uppsala. Han har gett sitt namn till Sverige. Hans son Gotar till Götaland och dennes son Ubbe har varit upphov till namnet Uppsala. Historieverket slutar kring 5500 år senare med Gustav Vasa och han blir den 143:e inhemske gotiske kungen.

Svens far var Noas sonson Magog, en av Jafets söner. Ovanstående bild är från den tyska Luthersbibeln i 1534 års upplaga.

Två nya Hedersledamöter

Vid sällskapets årsmöte den 4 maj kallades två nya Hedersledamöter. Det var biskoparna Lars-Göran Lönnemark och Åke Bonnier som erhöll denna uppskattning från sällskapet. 42 pers. närvarade på årsmötet som i år arrangerades i samband med Orgeldag i Varnhem.

Läs mer på sid 15

Hon födde 29 barn

Enligt en gravstensinskrift i Vilske Kleva kyrka skall prästfrun Brita Johansdotter ha fött det otroliga antalet av 29 barn! Kan denna uppgift vara riktig och möjlig? Om verkligheten bakom den spännande historien berättar släktforskaren och Med. dr. Torsten Berglund.

Läs mer på sid 20

Arkitekten Langlet

Viktor Langlet föddes i Borås 1824 och blev en berömd arkitekt både i Sverige och Norge. Han fick uppleva närmast osannolika framgångar men även svåra motgångar. Han är arkitekt för många centralkyrkor som har sin idé och historia långt tillbaka i tiden.

Läs mer på sid 10

Ny biskop i Skara stift

Avgående biskopen Åke Bonnier tillsammans med Ulrica Fritzson i Skara biskopsgård

Ulrica Fritzson är nu stiftsteolog i Skara stift. Hon är 56 år och prästvigd 1996 för Lunds stift.

Nu blir hon Skara stifts 84:e biskop efter det att Åke Bonnier nedlagt sin biskopsstav i Skara domkyrka den 14/9. Biskopsvigning sker i Uppsala domkyrka den 22/9 och mottagandet i Skara domkyrka den 28/9.

Här följer några frågor som medlemsbladets redaktion ställt till den nye biskopen.

Frågor till Ulrica Fritzson

Du har blivit vald till den 84:e biskopen i Skara stift – hur känns det att bli historisk?

Väldigt stort, nästan överkligt. Och väldigt fint. Ett uppdrag som bär stor respekt med sig.

Du är teologie doktor. När disputerade Du och vad är titeln på Din avhandling?

Jag disputerade 2017, en avhandling i religionsfilosofi med titeln ”Jag kunde åtminstone berätta hur jag dödade henne. Om transformerande, rehumaniserande och försonande möjligheter för en skyldig människa, med utgångspunkt i Martin Bubers diskussioner kring existentiell skuld”

Skara stift har en lång andlig tradition. Är det någon särskild period i stiftets historia eller någon andlig gestalt som Du ”känner” extra mycket för?

Prästen Birger Forell har fascinerat mig – vilken förebild och vilket mod. Att engagera sig i kampen mot nazismen och för både flyktingar och fördrivna bönder. Han måste ha drivits av Kristi kärlek.

Sen har jag tänkt mycket på den stringens jag uppfattat från Helge Brattgård. Jag läste ett förord han skrivit från mitten av åttiotalet. Där menar han att Svenska kyrkan har lagt för mycket tid och pengar på organisationen – nu är det dags att Svenska kyrkan ägnar sig åt trosinnehållet. Så viktigt och så angeläget – fortfarande!

Skara stift har varit mycket positiva till Skara stiftshistoriska sällskap och beviljat både stiftskollekt och anslag. Vad tycker Du är sällskapets viktigaste uppgift/er i framtiden?

Jag tycker att det är viktigt att det som händer i Skara stift fortgående tecknas ner – så vi kan stanna upp och reflektera i nuet och så vi inte glömmar vår historia.

Hur länge har Du varit medlem i sällskapet?

Sedan den 29 april 2024

ibland talas det om ”Skarastiftsandan” – hur skulle Du vilja definiera den?

En respektfull vänlighet med ett stort engagemang för ort och kyrka. En folkkyrklighet i dess bästa bemärkelse.

Har Du en aning om hur många fönster det är att putsa i biskopsgården – vem som än gör det?

Nej det vet jag faktiskt inte. Men många är det!

Vad blir Ditt valspråk som biskop? Och varför?

Det är inte klart ännu.

Herdaminnesprojektet i Uppsala 90 år

”Herdaminne är den etablerade benämningen på ett vetenskapligt grundat personhistoriskt uppslagsverk omfattande präster i ett stift, vanligtvis från medeltiden till nutiden (det vill säga till bokens utgivningsår).” Citatet är hämtat från Wikipedia 4/5 2024 och täcker väl intentionen med det herdaminne som de senaste 90 åren utförs i Uppsala stift. I sommar publiceras två band om Ala kontrakt i södra Hälsingland med artiklar om Anders Norell och läsarprästerna i södra Hälsingland, erikjansarna, David Granqvist med Sveriges Ungdom och stiftets julbok, Jonas Söderblom med flera.

Det var prästmötet i Uppsala 1934 som på förslag av ärkebiskop Erling Eidem beslutade att låta förbättra och utvidga stiftets gamla herdaminne. Därmed satte han i gång ett projekt som blev större än han och prästerna nog anade. Det gamla herdaminne som skulle förbättras var Fant-Låstboms *Uppsala Ärkestifts herdaminne I-III* (1842-1845), som ”var publicerade i stor hast med många spår av denna brådska”.

Grundmaterialet till herdaminnet hade samlats på 1700-talet av konsistorienotarien Andreas Schick som i sitt arbetsrum på domkapitlet lade undan relevanta handlingar ur kapitlets arkiv. Det blev en manshög trave med oordnade papper som senare Anders Michael Fant åtog sig att reda ut. Här krävdes energi och uthållighet. Den ljusa årstiden kunde han arbeta med uppgiften från klockan fyra på morgonen till tio på kvällen. Ärkebiskop Uno von Troil och notarien Sven Wijkman Casparsson lär ha varit med och hjälpt till. Fants brorson Johan Eric Fant kunde i sin tur som konsistorienotarie så småningom genomföra utgivningen av de tre herdaminnesbanden. Han samarbetade med boktryckaren August Theodor Låstbom.

I samband med trehundraårsminnet av Uppsala möte 1593 utgav kontraktsprosten Ludvig Nyström en fjärdedel av herdaminnet, *Uppsala stifts herdaminne, Ny följd, fjärde delen* (1893). Denna del omfattar prästerna under 1800-talet och kompletterar de äldre banden med regementspräster, brukspredikanter och prästvigda lärare. Både Fant-Låstbom och Nyström bygger sina framställningar på material från domkapitlets handlingar och uppgifter i kyrkoböckerna. Tyvärr har släktforskare och andra läsare kunnat konstatera att uppgifterna inte alltid är helt korrekta, vilket gett böckerna dåligt rykte. Men om man tolererar att sakligheten inte alltid är exakt, så ger de intressant läsning och spännande inblickar i prästernas och församlingarnas liv som man som läsare sedan kan forska vidare i.

Herdaminneskommittén 1934 konstaterade snart att det inte var meningsfullt att enbart bättra på och komplettera det gamla herdaminnet. Det behövdes ett helt nytt herdaminne som samtidigt var ett stiftshistoriskt uppslagsverk. Prästernas arbete skulle skildras parallellt med församlingarnas. Ämbetsberättelser och visitationsprotokoll lyftes fram som källor för upplysningar om både präst och församling.

Våren 1962 anställdes Ragnar Norrman att mot timarvode gå igenom relevant material särskilt i domkapitlets arkiv. Nu lärde sig alla intresserade ordet *excerpter*, *utdrag* ur protokoll och andra handlingar. Med hjälp av dessa utdrag skulle författare av de olika banden få en översikt över materialet och ingångar till specifika uppgifter. Personregister upprättades för både domkapitlets protokoll och dess handlingar från pastoraten. Det här arbetet kunde genomföras med bidrag av arbetsmarknadsmedel. Åtskilliga excerpter utbildades av Ragnar Norrman och arbetade under hans ledning. Själv skrev han

samman ett kartotek över stiftets 6000 präster från medeltid till i dag. Arbetet skedde i nära samverkan med landsarkivet i Uppsala. Tidvis kunde Norrman utföra en del av herdaminnesarbetet i sin tjänst vid Uppsala universitet. Han fortsatte sitt arbete med herdaminnet livet ut till sin död 2019, till största delen utan ekonomisk ersättning.

Om Ragnar Norrman var den första, så var landsarkivarien Lars Otto Berg den andra entusiasten som satsat många år av uthålligt arbete åt herdaminnet. I Herdaminneskommittén efterträdde han 1974 sin företrädare som landsarkivarie Birger Lundberg. Hösten 1994 anställdes Lars Otto Berg som författare på heltid. Anställningen gick senare över i volontärtjänst. Som huvudförfattare har han under åren 1997 till 2020 producerat fem hela kontraktsband i serien II Pastorat och präster, som är de egentliga herdaminna. Andra författare i den serien är Matts Sandström, Börje Björklund och Magdalena Hellquist.

Två arkivarier, Britt Hedberg och Jan Brunius, har även generöst ställt sina kunskaper och sina krafter till förfogande och skrivit om Uppsala stift från missionstid till 1593. Britt Hedberg har skrivit två band om medeltiden och Jan Brunius ett om reformationstiden 1527-1593. Kontraktsbanden tar vid från och med 1593 till 1999.

Med två band över Ala kontrakt i Hälsingland som publiceras i sommar har hittills åtta kontrakt tecknats i det nya herdaminnet. Det är knappt hälften av stiftets kontrakt 1990 som är det år som indelningen utgår ifrån. Norrman och Berg beklagade att det var svårt att få författare till banden trots att mycket av materialet nu är tillgängligt digitalt. Arbetet bygger fortfarande på frivilliga insatser även om Stiftshistoriska kommittén, som herdaminneskommittén nu heter, är garanterad ett gott stöd från Uppsala stift och har fått ovärderliga bidrag från Henrikssonska fonden och Pro fide et Christianismo. För de kommande åren blir antagligen en brännande fråga vad som ska rymmas i ett modernt herdaminne och stiftshistoria inte minst med tanke på att en hel del uppgifter som för 90 år sedan var svåra att få tag i numera finns lätt tillgängliga på nätet. Minnesteckningar vid prästmötena har varit en viktig källa för herdaminnets personbeskrivningar. I dag förekommer inte sådana längre vid stiftets präst- och diakonmöten men saknas i herdaminnesarbetet, liksom stiftets julbok som lämnat mycket stoff till herdaminne och stiftshistoria.

Tomas Anderman

Litteratur

Berg, Lars Otto: Notiser ur det äldre herdaminnesarbetet för ärkestiftet, i Nyberg och Berggrén: Stiftshistoria och prästshistoria. Kyrkohistoriska studier till minnet av Ragnar Norrman, 2020.

Norrman, Ragnar: Stiftshistoria i Uppsala, Stiftshistoriska kommittén och Stiftshistoriska sällskapet, i Stiftshistoria i Uppsala. Artiklar och notiser, 2015.

Några grekiska deviser i Läckö slottskyrka

Kyrkan i Läckö slott är högtintressant, av många skäl. Den togs i bruk 1668 och är full av målningar, träskulpturer, bibelspråk – och inte minst emblem, hämtade ur den lutherske teologen Daniel Cramers bok *Emblemata sacra*, utgiven 1624 i Frankfurt, som fanns i familjen de la Gardies bibliotek. Emblem är symbolbilder som illustrerar människolivets villkor och uppmuntrar till tro, hopp, kärlek och tålamod. Hos Cramer är de kombinerade med korta tänkespråk som tröstar, lär, förmanar och varnar. Den kristna människan symboliseras av ett hjärta, som befinner sig i olika situationer och utsätts för olika yttre påverkan: kedjat, korsfäst, bevingat, i lågor, och så vidare. Alla emblem är i Cramers bok försedda en kort devis på latin (eller grekiska), ofta ett enda ord, och med hänvisningar till en bibelvers med samma tema, samt fyrradiga epigram på latin, tyska, franska och italienska, plus ett tvåradigt distikon på latin, alltsammans diktat av poesiprofessorn Konrad Bachmann i Giessen (1572-1646), som på detta sätt otvetydigt förklarar vilken sensmoral som emblemet vill förmedla.

Dessa sinnebilder var inspirerade av Johann Arndts (1555-1621) förpietistiska fromhet i den berömda boken *Om den sanna kristendomen* från 1606. Lutheranen Arndt var starkt beroende av förreformatorisk mystik. Han representerar en tidstypisk, känslöbetonad, individuell fromhet som förenar katoliker och lutheraner tvärs över de dogmatiska gränslinjerna. Man kan tänka på Jesu-hjärta-fromheten, som har en egen högtidsdag i katolska kyrkan (tredje fredagen efter pingst) och har fått många nedslag i den evangeliska sångskatten (se Anders Jarlerts artikel «Evangelisk Jesu-hjärtafromhet» i *Svensk pastoraltidskrift* 1/2022).

När kontroversteologerna på 1600-talet förde sitt dogmatiska skyttegravsrig för att visa att den konfession de själva företrädde alltid hade rätt i fråga om tro och moral – med-

an motståndarsidan var offer för djup förvillelse – då ville Arndt hänvisa till trons centrum, Guds kärlek som nått sin kulmen då soldaten stack upp Jesu hjärta på korset och nådens strömmar bröt fram för alla tider och talade direkt till den troendes hjärta. Arndts bok om den sanna kristendomen gick ut i många svenska upplagor alltifrån 1600-talets mitt. Också den ingick i slottsbiblioteket. Greveparet var genom personliga sorger och motgångar mottagliga för denna innerliga fromhet, som sökte förening med Jesus och som ödmjukt böjde sig under livets smärtor, ödets slag och dödens ofrånkomlighet. Jordisk lycka är kortvarig och obeständig. Evighetens salighet erbjuder den enda varaktiga friden.

I slottskyrkan finns 60 emblem målade på väggarna. Kyrkan och dess bildprogram är noggrant beskriven av Ingrid Rosell i volym 198 (1985) av Riksantikvarieämbetets och Vitterhetssakademiens skriftserie *Sveriges kyrkor/Västergötland*. Där finner man som väntat en förteckning över alla emblem samt den devis och bibelhänvisning som hör till varje bild (däremot inte epigrammen av Bachmann, som inte återfinns på väggarna i Läckö). Hela denna bildserie vore värd en ingående undersökning. Här vill jag bara komplettera och korrigera Rosells förteckning på två punkter. Det gäller två emblem med sensenser på grekiska, som i det ena fallet sägs vara hebreiska och har lämnats översatt, i det andra fallet är felskrivet och försett med en obegriplig översättning.

Den ena av dessa emblem föreställer ett människohjärta som provas i lidandets smältdegel. Bibelhänvisningen till Psaltaren 12:7 talar om hur Guds ord är förädlat, luttrat som silver och guld i degeln. Den grekiska devisen lyder: *Páthema máthema*, "Lidande är lärande", en levnadsvisdom som förekommer i de grekiska tragedierna (och som där innebär att den som inte tar råd efterhand blir korrigerad i livets hårda skola), i Aesopos

fabler, och inte minst i Hebreerbrevet 5:8: Kristus, Guds egen Son, lärde sig att lyda genom att lida. Sensmoralen är: motgångar ingår ofrånkomligt i människans fostran och tar fram det som är hållbart och äkta i henne. Bachmann kommenterar: elden förtär allt, utom guld, som blir luttrat och befrias från slagg. Det människan tror är skadligt är i själva verket en värdefull lärdom, eftersom själen är som guld.

Den andra bilden föreställer tre simmande hjortar. Den grekiska devisen lyder: *F ERE KAI FEROU*, vilket betyder: "Bär, så blir du buren", och en hänvisning görs till Galaterbrevet 6:2, där Paulus skriver: "Bär varandras bördor". Men vad gör hjortar i detta sammanhang? De går att förklara. Den romerske naturforskaren Plinius den äldre, som omkom vid Vesuvius utbrott intill Pompeji år 79 e.Kr. berättar (i skriften *Naturalis historia*, 8.114) om en iakttagelse gjord i Medelhavet mellan Kilikien (sydöstra delen av dagens Turkiet) och Cypern: en hjord av hjortar simmar över havet i räta led. Varje djur vilar nosen på framförvarande, och i tur och ordning intar ledardjuret, som simmar först, sista platsen i ledet.

Denna bakgrund till bildmotivet står inte hos Cramer och Bachmann, där emblemet ges följande innebörd: du bör stå ut med din nästas fel och försyndelser mot dig, precis som andras överseende med dina brister gör ditt liv uthärdligt.

Budskapet kunde knappast vara tydligare. Ingen klarar sig i ensamt majestät, alla är beroende av alla andras hjälp och förbarmande.

Anders Piltz

Foto: Fredrik Kindberg, chefsguide på Läckö slott

Skara domkyrkas fasadrenovering

Medan det ordas mycket om Skara domkyrkas inre renovering, är det många som inte vet att kyrkans fasad, delvis förbigången även av Ivar Tengbom 1947-49, fick en välbehövlig förnyelse på initiativ av dåvarande domprosten, biskop Karl-Gunnar Grape.

Som alltid fattades det pengar. Grape var som hovpredikant gäst vid en kungamiddag och övertalade dåvarande Kyrkoministern Karl Boo att besöka domkyrkan. Herrarna klättrade längre och längre upp, Karl Boo blev allt blekare. Väl uppe tog han i en korsblomma, men den lossnade! Efter nedstigningen sade statsrådet: "Ni får pengarna!". När biskopen berättade detta för mig, sade jag: "Det var väl en Guds gåva!". Svar: "Det tycker jag också."

Bengt O. T. Sjögren

Inbjudan till stiftstshistorisk dag

Stiftshistorisk dag i Mariestads domkyrka
lördagen den 24 augusti 2024 kl. 13.00
– gemensamt för de stiftshistoriska sällskapen i Göteborgs, Karlstads och Skara stift

Docent Jakob Lindblad: Mariestads domkyrka och den äldsta domkyrkan i Göteborg – om kyrkoarkitektur vid 1500-talets slut och 1600-talets början

Professor Anders Jarlert: Två superintendentior, men tre domkyrkor
Möjlighet till rundvandring på egen hand i domkyrkan.

Välkomna

Prosten Hjortberg

Märta Helena Reenstierna var född den 16 september 1753 på Håkantorps i Hovs socken, Gäsene härad och Älvsborgs län i Västergötland. Hon reste som tjugoföråring till Stockholm i sällskap med sin pappa, för att lära sig franska. På en bal träffade hon den tjugoföråring Christian Henrik von Schnell som nyligen hade köpt Årsta. De gifte sig år 1775 och fick åtta barn. Fyra flickor och fyra pojkar. Årsta var en välbärgad gård med ett tjugotal anställda, mycket mark, en kvarn, ett brännvinsbryggeri och många torp. Familjen hade drygt fyrtio kor och födde upp gäss, kalkoner och påfåglar. Här odlades bland annat grönsaker och tobak.

Förde dagbok

Efter 18 års äktenskap börjar Märta Helena föra dagbok och skildra livet på Årsta liksom väderlekens skiften, sysslor, främmande, resor, visiter, hälsa och opassligheter. Dagboken går fram till år 1839. De ger en unik inblick i det dagliga livet på en gård vid denna tid. Märta Helena skriver om dåtidens sällskapsliv, om fester och baler, men också om sina problem med tjänstefolket och familjen. Hon var vän med Carl Michael Bellman och hjälpte honom ett flertal gånger undan fattigdom och skulder. Något som präglar dagboken är sorgen. Endast ett av barnen, Hans Abraham, lever till vuxen ålder, men även han omkommer före sin mamma, i en tragisk drunkningsolycka år 1812. Då hade Märta Helena varit änka i ett år.

År 2008 upptäcktes den första kända bilden av Årstafrun, ett miniatyrporträtt på en ring signerat Jacob Henric Rönngren år 1796. Ett porträtt som Märta Helena nämner att hon sitter modell för i dagboken. Dagboken finns i Nordiska museets samlingar och omfattar cirka 5000 maskinskrivna ark.

Adolf Hjortberg

I Årstafruns dagbok för den 22 Maj 1818 står antecknat:

Fredag. En klar, välsignad morgon. Lofvad vare Herren!! Innan dagskottet hördes från Ladugårdsgärdet, var jag vaken, med en suck till Gud om Dess bistånd för dagen uppstod jag och öppnade luckorna uti Gula kammaren, då en man kom gåendes och sade sig vilja köpa Tobaken, hvarom han i går till svar på Sin annonce genom Strömberg underrättades. Handeln afslöts, och mannen fick Café samt kom att nämna, det hans far varit Prost, bott vid Götheborg och hetat Hjortberg. Detta oförgäteliga namn föranledde till många frågor, och fick jag veta, att Den i tid och Evighet välsignade mannen en Skärthorsdags middag uti ett glas vin blifvit förgifven af en vid namn Tulin, hvilken före Prosten friat till Prostinnan, och då han henne ej fick, svurit en säker hämnd, den han på detta Djefvulsa sätt utförde. Salig Prosten hade Långfredagsmorgon kl: 5 där af affidit, 51 år gammal: - samma dag då han uti Walda Kyrka skulle Predika. Som Han då för sina oförlikneliga Curor genom Eleftricitet och tillsläpta medicamenter botat mångfaldiga lama och sjuka, skulle han af Wetenskaps Accademien få ett värdigt prémium, men som genom detta mord förlorades; och hvartill kom, att en vid namn Sälle, en rik, Götheborgare, [som] friade till Dottren i huset, men för sin otro ej fick flickan, hade en betydande fordran och utverkade en hastig Auction på allt, hvad som fanns, samt försatte Änka med 8 barn uti en ryslig fattigdom, då denne son af 16 barn var den yngste och vid fadrens

död endast på 5te året gammal, kom till sjös och sjelf fört fartyg - men efter flere års mindre lycklig handel, i anseende till sednare årens krig och osäkra fart, nu Engagerat sig som mästare att inrätta en Tobaks Fabrique uti Åbo hos därvarande Apothequaren Julin. Tobaken afgick härifrån kl: 10 förmiddagen.

Tobaksuppköparen var Adolf Hjortberg (1771-1827), vilken varit sjökapt. Bodde nu i Finland där han bl.a. inrättade en tobaksfabrik i Åbo hos en stadsapotekare Johan Julin (1752-1820). Adolfs fader var alltså prosten Gustaf Fredrik Hjortberg.

Prosten Hjortberg

Vem var då egentligen prosten Gustaf Fredrik Hjortberg? Han var född i Göteborg den 2 oktober 1724. Föräldrarna var kaptenen vid amiralitetet Henrik H o Anna Catharina von Eiten. Han blev Kadett vid amiralitetet i Göteborg 1832-1835, elev vid gymnasiet 1836, inskrevs vid Göteborgs nation i Lund 1842, disputerade vid teologiska fakulteten 1845 och prästvigdes 1846. 1847 gifte han sig med Anna Helena Löfman (1725 -1808) och var skeppspredikant vid Ostindiska kompaniet 1847-1853. Här gjorde han tre resor till Kina.

H. hörde liksom Osbeck och Torén till de nitiska skeppspräster, som under färderna till och från Kanton samlade och beskrev alla slags naturalier. Till Vetenskaps Akademien, med vars sekreterare Wargentini han trädde i förbindelse, insände han sina resejournaler och dagböcker. Främst intresserade H. sig för zoologin. Hans sammanfattning av resornas vetenskapliga resultat 1753 (Minnesteckningar af trenne till Canton ... gjorda resor) redogjorde efter Linnés system för påträffade djur, särskilt fiskar och andra havskräk, avbildade i ett separat planschband. På 1760-talet publicerades ett par av H:s djurbeskrivningar i akademins handlingar. Som zoolog var H självlärd och ganska osäker. I hela riket, sade visserligen Linné, fanns ingen «curieuxare prästman», men han hade klar blick för H:s brister; hade han utbildats i Uppsala före utre-

san, skulle hans resebeskrivning fått helt annat värde. Hjortberg blev kyrkoherde i Vallda och Släp 1854 efter rekommendationer från Vetenskaps Akademien och C. G. Tessin och blev också prost. Sin vetenskapliga bana fortsatte han som präst, hade ett zoologiskt kabinett och höll sig också med levande djur som tvättbjörn och halvapa. Han var även ledamot av Vetenskaps Akademien.

Prosten Hjortberg var också praktiskt verksam som urmakare, gjorde väggur och astronomiska instrument, lade tak och byggde orglar. Han konstruerade också ett antal jordbruksredskap. Hans eget jordbruk kom därmed också att blomma och blev ett mönsterjordbruk med trädgård, plantager och fiskdammar.

1776 utger han *Svenska boskaps-afveln til sin rätta vård och skötsel uti helsos och sjukdoms tid, igenom pröfvande medel och nyttigaste råd, til landtmanna tjenst ihopsamlade af G.F.H.* Den ger en fyllig handledning om kreaturens vård i ladugårdar och på åker och äng. Egen erfarenhet ligger bakom dess många folkmedicinskt färgade veterinära råd om sjukdomar och deras botande.

1778 utkommer hans originella *Vecko-cateches, eller Söndagslust och hvardagsro*, ett slags postilla för 1769, där lanthushållning och veterinärmedicin varvas med den kristna salighetsläran.

Sin egentliga berömmelse i samtiden förvärvade han genom sin medicinska praktik. Åtskilliga präster under 1700-talet ägnade sig åt medicin och läkekonst, men han överträffade dem alla i omfattning. Han tillverkade själv sina medikament, gratis utdelade till de fattiga, och uppförde ett koppymningshus. Hans specialitet var elektroterapi. De nya rönen inom elektricitetsläran hade inspirerat till försök att medicinskt utnyttja elektriciteten. Vid 1750-talets början prövades elektriska kurer i Uppsala och Sthlm men upphörde snart. Hjortberg, som från England köpt en elektricitetsmaskin, började 1759 praktisera med den. Framgången överträffade alla förväntningar, patienter från hela Sverige strömmade till prästgården i Vallda, utsattes för elektriska stötar och slängde käppar och kryckor. Enligt bevarade journaler behandlade han 1759–65 inte mindre än 1168 patienter, mest giktbrutna, förlamade, reumatiker och döva.

Den märkliga Hjortbergstavlan

På den märkliga Hjortbergstavlan (av Jonas Durchs, nu i Släps kyrka) ses han omgiven av sin stora familj; hustrun Anna Helena och deras femton barn. Tavlan öppnar också en dörr in i historien och den svenska 1700-tals upplysningen. De avbildade föremålen syftar på hans verksamhetsiver: böcker, exotiska naturalier, en levande lemur, orgelpipor, gradbåge, passare och andra redskap.

Hjortberg var en mångfasetterad och rastlös man. Han avled den 5 april 1776 på Åby gård (nu Mölndal).

Johnny Hagberg

Hjalmar Danells cigarrlåda

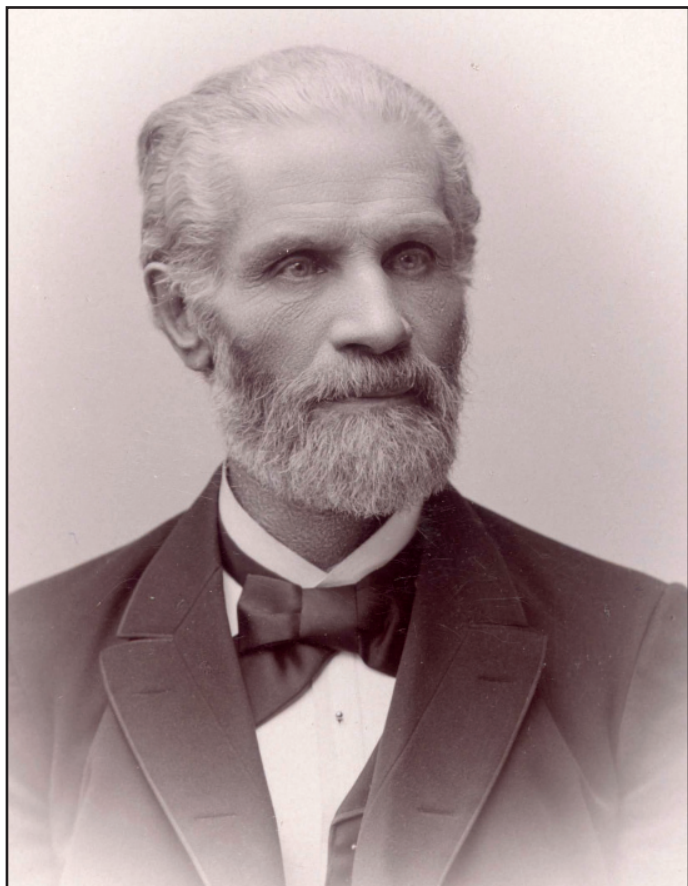
Amalia Ullman f. 1865, var dotter till prosten i Tådene Elis M. Ullman och hans maka f. von Aken. Hon var begåvad och trevlig, men ingen skönhet. Vid en middag hos biskop Hjalmar Danell, kom denne, som tyckte om att skämta, till Amalia Ullman med cigarrlådan och sade: "Fröken som har så moderna åsikter, röker väl sådana här?"

Amalia har själv berättat historien för mig. Hon förestod under flera års tid sin bror, musikdirektör Elis Ullmans hem i Vänersborg, flyttade sedan till sin syster i Skara, Elisabeth (gift med lektor Lars August Cederbom). När deras hem 1950 upplöstes, fick Amalia ett nytt hem hos sin systerdotter Ragni Laurell f. Lindgren i Göteborg. Hon är begravd i Tådene med föräldrarna.

Bengt O. T. Sjögren

En samlande arkitektur

Emil Viktor Langlet (1824–1898) och hans centralkyrkor

För 200 år sedan föddes i Borås en pojke som kom att sätta ett säreget avtryck i svensk och norsk arkitekturhistoria. Jag syftar på Emil Viktor Langlet som fick uppleva såväl närmast osannolika framgångar som svåra motgångar. Hans arkitektbana är som en klassisk berättelse om uppgång och fall, den vittnar också om en man med en stark övertygelse. En övertygelse som mot slutet av hans karriär hade drag av mani eller fixering, hans centralkyrkosystem, visionen av en sant luthersk kyrkoarkitektur. Den blev också hans fall. Centralkyrkorna är vad många idag förknippar namnet Langlet med, i den mån han alls är ihågkommen. I Norge är Langlet mer känd, som arkitekten bakom Stortingsbyggnaden vid Karl Johann. Ändå är mycket litet skrivet om honom. Det mest djuplodande står att finna i Krister Malmströms doktorsavhandling i konstvetenskap från 1990: "Centralkyrkor inom svenska kyrkan" varifrån mycket av stoffet till denna text hämtats.

Vad är en centralkyrka?

Vad är då en centralkyrka? Eller överhuvud en byggnad på centralplan? En byggnad har som regel någon form av riktning, en huvudaxel kring vilken byggnaden är uppbyggd. I en centralbyggnad är huvudaxel lodrät, inte vågrät som i en vanlig kyrka. Allt utgår från en mittpunkt, inte en horisontal linje med början och slutpunkt. Centralbyggnader ger en upplevelse av samling och koncentration, de är som regel symmetriska och verkar där-

med monumentala. Många av de antika byggnadsverken i Egypten, Grekland och Rom är exempel på centralbyggnader. Den mest berömda av alla är Panteon i Rom.

Som motsats till centralkyrkan kan vi lyfta fram långkyrkan, antingen den är en- eller flerskeppig eller har formen av ett latinskt kors. Här finns en tydlig riktning från väster mot öster. Från vapenhus/förgård via församlingens långhus till koret med altaret som symboliserar både Kristi grav och det första Nattvardsbordet. Koret är alltings klimax, en plats som i våra medeltidskyrkor var reserverad för prästerskapet. I altaret låg den heliga relik som gav extra kraft. Man talar om Via sacra, den heliga vägen eller vandringen, en stegring av helighet ju längre österut man kommer, en vandring med ett antal tydliga trösklar. Ett hierarkiskt rum. Med reformationen kom detta innehållsligt att förändras i de svenska kyrkorna. Det skedde en om disposition och justeringar i kyrkoinredningarna, men först under stormaktstid gjordes ett första försök till mer protestantisk kyrkoarkitektur. Men i mycket behölls de gamla formerna.

Kyrkan blev under 1600- och 1700-talen i många delar statens förlängda arm ute i bygderna. Småningom skulle även kyrkobyggandet komma att kontrolleras centralt. Överintendentsämbetet inrättades som statlig kontrollinstans där alla ritningar skulle prövas. Allt som oftast utarbetade ämbetets arkitekter nya ritningar i den nyklassiska stil som var tidens arkitektoniska rättesnöre. De ljusa och avskalade nya kyrkorummen svarade mot den allt mer förnuftsorienterade förkunnelsen. Men under 1800-talet fanns också utrymme för viss mångfald i former och experimenterande med planformer, bl a centralkyrkan.

Under 1860-, 70- och 80-talen byggdes cirka trettio centralkyrkor i Sverige, 12 av Langlet och dessa är de mest utpräglade i sin monolitiska form och konsekventa utförande.

Emil Langlets bakgrund och utbildningsår

Den protestantiska tematiken hos Langlet har en historisk släktbakgrund. På 1600-talet invandrade en Langlet från Frankrike och startade sedermera färgeri i Norrköping. Dennes fader var hugenott, dvs fransk reformert, och skulle ha halshuggits framför sitt hus i Paris under den katolska religionsförföljelsen. Flera landsflyktiga protestanter från Frankrike, Belgien och Tyskland fick en fristad i stormaktstidens Sverige. På 1700-talet etablerade en gren av familjen ett framgångsrikt färgeri i Borås och skaffade sig även flera fastigheter och gårdar. Detta kom dock att splittras upp i generationsskifte. Emil Langlets far, järnhandlaren Johan Philip, förvaldade inte sin del väl. Hans affärer slutade illa, förmögenheten förlösades och han försvann till Förenta Staterna utan

att vidare höras från. Det är mig oklart när detta skedde. Kvar blev hustrun Anna Elisabeth Broquist och sonen. Men vi kan konstatera att lille Emil fick en ordentlig utbildning.

Eftersom Emil tyckte mycket om att teckna så fick han efter avslutad folkskola som 15-åring flytta till Göteborg och gå fyra år på den Chalmerska slöjdskolan. Efter avslutad utbildning följde 1841 fem år som anställd hos en firma som arbetade med vattenbyggnad vid gruvor i Närke. Här fick Langlet både praktisk och teoretisk omsättning av sina kunskaper. Han fick utföra timmermansarbete, göra uppmätningar och rita ångkraftbyggnader och sågverk med mera. Lönen drygade han ut med att måla porträtt, vilket vittnar om hans arbetskapacitet och bredd.

Under denna tid måste Langlets intresse för arkitektur ha mognat, för år 1846 blev han efter en förberedande kurs inskriven på arkitektutbildningen vid Kungliga Konstakademien i Stockholm.

Han fick en engagerad och viktigt beskyddare i arkitektutbildningens professor, Axel Nyström, som därtill var stadsarkitekt i Stockholm och en av de tongivande arkitekterna i landet. Han beredde marken för ett friare och mer ändamålsenligt och modernt användande av historiska former. Funktion och inre struktur skulle bestämma en byggnads yttre form, inte ett antikt schema.

Genom Nyström fick Langlet under utbildningstiden assistera på ritkontoret och leda bygget av stadens nya moderna cellfängelse. Nyström såg Langlets såväl konstnärliga som praktiska potential och delade intresset för ny teknik. Langlet extraknäckte också med att göra teckningar för kyrkoprojekt på Överintendentsämbetet. Alla praktiska uppgifter, inte minst som byggleddare, rustade tillsammans med undervisningen Langlet väl för arkitekturtyrket. Här grundlades en stor skicklighet i konstruktion, materialutnyttjande och ekonomi, som också kännetecknade många av hans generationskamrater, de var inga skrivbordsarkitekter.

Den stora resan

Studierna vid Konstakademien kröntes för Langlet med ett generöst resestipendium som möjliggjorde en först treårig vistelse i Paris och sedan samma i Italien. Studieresor till kontinenten spelade en central roll för 1800-talets svenska arkitekter. För dem som kom i fråga för stipendierna så var studieresorna omistliga inspirationskällor. I gengäld skulle stipendiaterna regelbundet inkomma med rapporter i form av brev, skisser och ritningar.

1851-1853 vistades Langlet i Paris. Genom Nyström fick Langlet vistas i arkitekt Abel Blouets ateljé. Blouet hade varit med och slutfört Triumfbågen, var professor vid berömda École-des-Beaux-Arts och specialist på fängelsearkitektur. Men Blouet var sällan på plats så för Langlet och de andra studenterna var det upp till dem själva vad de gjorde. Langlet tyckte inte om Paris, men tog intryck av den moderna arkitekturen, särskilt sådant som kyrkor, cirkusar, saluhallar och hörsalar. Intresset för centralplanen tycks ha tagit form nu. Langlet studerade med intresse nya tekniska lösningar, inte minst stål-

konstruktioner.

1853-56 vistades Langlet i Italien. Han fascinerades av Norditaliens medeltida tegelarkitektur (teglets estetiska kvaliteter och uttrycksmöjligheter kommer att spela en stor roll i Langlets byggnader), vistades länge i Rom och besåg även Sicilien med dess antika teatrar och tempel samt arabisk-normandiska kyrkor.

Fascinationen för centralbyggnaden visade sig i det utopiska projekt han under studieresan utarbetade för ett svenskt Pantheon på Helgeandsholmen, riksmminneskyrkan. Det var förstås enbart tänkt att förbli ett projekt, en tour de force av den unge arkitektens förmåga. Form och proportioner hämtade inspiration från Pantheon, men stilmässigt inspirerad av den nya tyska rundbågsstilen och de medeltida tegelfasader han sett i Norditalien.

Langlet var med sitt praktiska sinne och strävan efter struktur på väg att försöka forma sin egen arkitekturideologi eller "system" som han kallade det i breven till Nyström. Han avfärdar dogmatisk stilrenhet och vill kunna foga samman ur historien och samtiden till en ändamålsenlig helhet där innehållet bestämmer formen. I Paris hade han kunnat konstatera hur detta ofta inte var fallet. Riksmminneskyrkan var ett första försök att omsätta tankarna i form.

"Jag ville bygga en kyrka med kungagrafvar etc men framförallt en luthersk kyrka och jag ville att kyrkan skulle vara en sinnebild av verldsalltet och evigheten. Jag sysselsatte mig med uppgörandet af ett system, en stil för lutherska kyrkor... Jag dåre! Jag hade trott mig äntligen vara bliven konstnär! ... En centralformig kyrka (jag säger inte precis rund) med torn på och krypta under, se där ännu ett af mina idealer.... Bättre lycka nästa gång".

Nyström var måttligt imponerad och varnade för att låsa sig vid system. Langlet tog illa vid sig och den goda relationen mellan lärare och elev tog slut. Men snart stundade ett monumentalt genombrott.

Genombrottet i Kristiania

I Rom umgicks Langlet i det nordiska konstnärskollektivet. Där gjorde han en livsavgörande bekantskap i den norske bildhuggaren Christopher Borch. År 1856 skickade Borch honom underlaget för en arkitektävling om bygget av Stortinget i Kristiania, dagens Oslo, och rådde honom att delta även om tiden var knapp. Under resan till Norge satte sig Langlet in i parlamentsbyggnaders behov. Tidsfristen var slut när Langlet lämnade in sina ritningar och en segrare hade redan utsetts. Men den 33-årige unge svensken projekt väckte stort intresse. Inte minst hade Langlet genom de norska studievännerna fått tunga vapendragare inom den unga kultureliten, däribland författaren Bjørnstjerne Bjørnson. Under tiden som debatterna rasade försörjde sig Langlet i Oslo med att rita villor och skolor. Så 1861 kom uppdraget och bygget kunde börja. 1866 stod det klart och under tiden hade Langlet även hunnit rita och bygga andra hus kring Oslo, bl a rådhuset i Fredrikstad och Drammens teater.

För sin tid var Stortingets plan revolutionerande i det

att byggnadens olika funktioner klart framträdde i den yttre formen med den rotundaformade stortingssalen på mitten med stora fönster. Stortinget stack ut i relation till andra parlamentsbyggnader i Europa där allt ofta döljs bakom en klassisk tempelgavel. En del former ur riksmminneskyrkan kunde återanvändas och vi ser i det följande hur mycket leder vidare till gestaltningen av centralkyrkorna. Fasaderna på Stortinget utformades omsorgsfullt med naket gult tegel (samma som han sett så mycket av i Göteborg under tonåren) som kontrasterade mot grå granitsocklar. Den halvrunda bågen är genomgående form. Invändigt fick trä dominera som material, inte sten som annars var det vanliga i byggnader av denna dignitet. Läktare, gallerier, innertak är i trä. Langlet ritade även möblemang med stort intresse för praktiska och tekniska lösningar. Stortinget byggdes med system för varmvatten och ventilation samt ett hypermodernt rörpostsystem levererat från Paris. Välskända blev Langlets stolar för ledamöterna i stortingssalen, med justerbart säte för att kunna byta sittposition under långa sessioner.

Efter hektiska men lyckliga år i Kristiana återvände Langlet 1866 till Sverige som välrenommerad arkitekt och fick fast tjänst vid Överintendentsämbetet, han var också invald i Konstakademien. Därtill hade han ett par år tidigare gift sig med prostdottern, författarinnan, redaktören och journalisten mm Mathilda Söderén från Stockholm, med vilken han under de kommande åren fick fyra söner. Mathilda var en modern och progressiv kvinna som också gjorde det Langletska hemmet till en liten kulturhård med stort nätverk. Langlet blev också en av redaktörerna bakom Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap. Som handläggande och ritande arkitekt vid ämbetet samt som skribent kom Langlet under de följande tjugo åren att lansera, förverkliga och sprida sitt centralkyrkosystem, det som han kom att se som sin livsuppgift.

Faktum var att han på Överintendentsämbetet var den mest kunnige kyrkoarkitekten. Många av de äldre kollegorna hade närmast arbetat på löpande band utan så mycket till innehållsliga idéer än ljusa och rymliga rum med en sparsmakad men värdig dekor koncentrerad till altare och predikstol.

Redan under tiden i Oslo hade han gjort ett nytt försök med centralkyrkotanken. Även det förblev på papperet, men kom att sätta formen för hans svenska centralkyrkor. Det var ett tävlingsförslag till ny kyrka i Grönland i Kristiania 1864. Kristianiaprojektet kommer med variationer att tillämpas av Langlet under 20 år i dennes centralkyrkoprojekt. Han hade definierat innehåll och funnit formen.

Langlet visste att slå på trumman för sina idéer och ge dem spridning i tryck. Han framstår som den ende svenska arkitekt vid tiden som publicerade sina projekt. Langlet lyfte fram sina kyrkoprojekt i tidskriftsartiklar och ett par egna planschböcker.

I en artikel för sista numret av sin tidskrift Nordisk tidskrift för byggnadskonst och slöjd 1871 presenterade Langlet utförligt sitt centralkyrkosystem och Kristiania-

projektet. Denna medvetna marknadsföring i kombination med Langlets envishet och inte minst position på Överintendentsämbetet bäddade för framgång.

Langlets centralkyrkosystem

1800-talets industrialisering, urbanisering och följande sekularisering hade lett till kris inom statskyrkan. 1858 hade därtill konventikelpakatet upphävts, med följd att många lämnade en stelnad statskyrka till förmån för frikyrkliga samfund. Från och med seklets mitt gjorde sig två mycket olikartade svar gällande inom Svenska kyrkan, dels en lågkyrklig, socialt och demokratiskt sinnad riktning som expanderade i städerna. Dels en högkyrklig som emanerade från Lund, med fokus på ett återupprättande av prästämbetets auktoritet och liturgins betydelse, varvid inspiration togs från det medeltida respektive allmänkyrkliga arvet.

Langlets inställning stod nära lågkyrkligheten. Gudstjänsten var inget självändamål utan var till för församlingen. Han motsatte sig av flera skäl den sedan medeltiden nedärvda långkyrkan eller "mässkyrkan" som han också kallade den, i motsats till "predikokyrkan". Långkyrkan skapade ett avstånd mellan präst och församling. Den hade en både andlig och världslig hierarkisk struktur, om vilket de hemmansdelade bänkarna vittnade. Särskilt kritiserade han det separata, avskilda koret, som han liknade vid en teaterscen. För Langlet stod förkunnelsen av Ordet i centrum och prästen var i första rummet en representant för församlingen, i linje med Luthers ord om det allmänna prästadömet. Därför behövdes funktionella rum med god predikoakustik. Alla skall kunna se och höra prästen och altartjänsten. Det skall inte finnas några hierarkiska gränser i kyrkorummet, det skulle vara demokratiskt. Langlet ville därtill ha flyttbar predikstol, men det ville sällan prästerna.

Hur skapar man då detta rum? Langlet tog upp den mest fulländade formen, cirkeln, och menade att folk samlar sig naturligt i en ring när de vill lyssna på någon, inte ställer man sig i rad. Centralplanen gav så korta avstånd som möjligt och hade använts redan i tidigkristna kyrkor. Man kan se en linje från stortingets rotunda.

Grundformen för Kristianiaprojektet och hälften av de förverkligade centralkyrkorna är en sexhörning, hexagon, med inkilade trapphus i hörnen och ett förhöjt mittparti som avslutas med en lanternin för klockorna. Planformen är direkt inspirerad av Hedvig Eleonora i Stockholm, som påbörjades av Jean de la Vallée 1660. De vid Langlets tid sex befintliga centralkyrkorna i Stockholm, i barock och nyklassicism, skulle han ofta hänvisa till som föregångare.

Läktare löper runt mittrummet och utgör med sina pelare en del av den inre trästruktur som bär upp den dekorativa träkupolen med överljusfönster. Just dessa stora innertak med sina glaspärtier ger mycket av rumsupplevelsen. För att inte krångla till konstruktionen så var det lämpligast med raka linjer i grundformerna, därför är inga av Langlets kyrkor runda utan mångkantiga. Myckenheten av trä i kyrkorummet och formen gynnade en

god akustik med kort efterklang. Rummet skulle ha gott om ljus, för vilket såväl överljus som stora fönster över läktarna sörjde.

Men även om Langlets kyrkor inte har något markerat kor så står varken altare eller predikstol i byggnadens mittpunkt. De är placerade vid ena sidan som slutpunkt på en mycket förkortad via sacra. Som mittpunkt ritade Langlet däremot in dopfunten.

Bänkarna grupperades likt i en antik teater koncentriskt i förhållande till altare och predikstol för att minska avstånd mellan församling och präst liksom för att ge en samhörighetskänsla, för Langlet en central del av gudstjänsten.

Langlet arbetade liksom i Stortinget inifrån och ut. Exteriören blev en produkt av interiören och funktionen. I sin monolitiska uppåtsträvande form är kyrkorna väldigt expressiva såväl i detaljer som i relation till landskapet. Likt klassisk arkitektur spelar symmetri och proportioner stor roll. Som en pyramid trappas kyrkan gradvis av mot toppen. Separata torn ville han inte ha eftersom de skulle skymma och förta symmetrin. Istället placerades en lanternin eller takryttare över mitten som kronan på verket över den centrala formen. Här hängdes klockorna. Många församlingar var i början bekymrade över denna konstruktion, ett klocktorn mitt över den stora tråkupolen, kunde det hålla? Men Langlet var som sagt en skicklig konstruktör. De i hörnen inskrivna trappornen/husen fungerar som strävpelare och är en viktig del av byggandens bärighet. Via sparrverket tar de emot tyngderna från torn och kupol. Inga av Langlets kyrkor har uppvisat några allvarliga statiska problem.

Även om Langlet hade svenska och utländska förebilder att ta inspiration från så skapade han något helt eget. Från studieresorna i Italien och Tyskland hade han tagit till sig såväl medeltidens som det tidiga 1800-talets nakna tegelarkitektur, uttrycksmöjligheterna som fanns i teglets form och naturliga färger. Fint murade friser, omfattningar och andra listverk spelar stor roll i Langletkyrkorna och var i många fall avsedda att kombineras med nakna gråstensmurar. Stilmässigt arbetade Langlet eklektiskt, det vill säga han plockade och satte samman ur arkitekturhistoriens formförråd som det passade hans syften och byggnadens ändamål. Byggnaden skall tydligt uttrycka sitt syfte och innehåll. Vad som av eftervärlden ibland avfärdats som stilmaskerader var ofta del av bestämda tankar kring innehåll och uttryck. Dekor fick hos Langlet inte vara påklistrad utan skall kännas naturlig, den skall växa fram ur byggnaden som blommor.

Mycket av formspråket i Langlets kyrkofasader är hämtat från den på 1800-talets mitt vanliga "rundbågestil" som hämtade inspiration från medeltid och renässans. I interiörernas trästrukturer och inredning känner vi igen såväl tidens "schweizerstil" som nygotik och nyklassicism. Det går även att finna spår av den islamska arkitekturens arabesker och geometriska former, som han hade sett på Sicilien.

Start i Västergötland

Under loppet av 1870-talet började Langlets ansträng-

ningar ge utdelning. En inte obetydlig del bakom framgången var kostnadsargumentet. Langlet framhöll alltid att det var billigare att bygga hans centralkyrkor än att bygga traditionella långkyrkor, där särskilt västtorn slukade mycket arbete och material. Detta tilltalade ett antal västgötaförsamlingar som i det längsta hade uppskjutit sina nybyggnadsplaner.

De första och totalt sett hälften av Langlets centralkyrkor byggdes i Västergötland under de tio åren 1877-1887. Ritningarna utarbetades mellan 1876 och 1881. I flera fall byggdes de i församlingar som var bland de sista att haka på den våg av rivningar, nybyggnader och sammanbyggnader av kyrkor som gick över Västergötland under mitten av 1800-talet. Under århundradet mer än fördubblades befolkningen på den västgötska landsbygden. Tankarna på behovet av en ny, större och modern kyrka hade i många fall funnits med under ett tiotal år eller mer innan man fastnade för Langlets prisvärda koncept.

Erska ritades 1875 efter att Langlet hade underkänt församlingens första förslag. Ritningen reviderades 1879. Kyrkan byggdes först 1885-1887 med plats för 600 personer och är fint anpassad till höjdläget i landskapet. Interiören är en av de mest konsekventa och välbevarade av Langlet. Ursprungligen stod dopfunten i rummets mitt. Utvändigt är kyrkan putsad trots att Langlet helst önskat lyfta fram tegel och gråsten.

Beateberg ritades 1876 och var den första av Langlets kyrkor enligt centralsystemet i Sverige när den stod klar 1881. Den rymde också 600 personer. Någon predikstol i vanlig mening byggdes inte, däremot en ambo som ställdes framför altaret. Initiativet hade kommit från en lokal arkitekturintresserad godsägare som också stöttade projektet ekonomiskt. Byggmästaren P J Pettersson från Väsås gjorde ett skickligt jobb, vilket också ses i de vackra fasaderna av noggrant murat tegel bränt i olika toner. Han fick sedan också bygga Langlets kyrkor för Kungsäter, Snöstorp och Tranemo. Kyrkan publicerades och blev snabbt känd, särskilt som prov på ett både billigt, smakfullt och ändamålsenligt projekt. Många byggkommitteer och församlingsrepresentanter reste dit för att titta. Många föll för att den var kostnadseffektiv och hade mycket god akustik. De liturgiska och ideologiska

aspekterna talades inte så mycket om.

Håle-Täng ritades 1877 och byggdes 1883-84 med en grekisk korsplan där alla hörn och innervinklar är avskurna vilket ger en barockmässigt böljande fasad. Lister, omfattningar och dekor i tegel. Langlet hade även här velat att det skulle ha spelat mot naken gråsten. Håle-Täng är en av de bäst bevarade av Langletkyrkorna.

En av de som snabbast tog intryck av nybyggda Beateberg och beställde "en likadan", men större (800 platser), var Tranemo församling. Deras kyrka ritades redan 1880, innan Beateberg var invigd. Vid avsyningen av Tranemo 1882 beklagade Langlet att man putsat över gråstenen i fasaderna, men det satt fortfarande långt inne att församlingarna skulle uppskatta naken sten på en kyrka. Totalt förändrad invändigt på 1930-talet.

Konflikten med Zettervall

Åren 1879-1882 var Langlet tjänstledig och bodde i det snabbt växande Malmö där han ledde bygget av sina största projekt efter Stortinget, centralkyrkorna Caroli och Sankt Pauli (1 500 resp 2 000 platser). Men det skulle aldrig bli några mer projekt i den storleksordningen. I någon måtto sådde Langlet själv fröet till sin egen tragik, ty han hade klampat in på minerad mark. I Lund verkade som domkyrkoarkitekt sedan 1860 den sju år yngre landsmannen Helgo Zettervall, tillika en flitig och efterfrågad kyrkoarkitekt med starka övertygelser. Han kom från en enkel bakgrund och hade fått kämpa sig upp, men fick genom sin talang och energiska skaparkraft viktiga vänner i den lundensiska högkyrkligheten. Zettervalls kyrkobyggnadsideologi var motsatt till Langlets, det var långkyrkan som kulminerar i ett påkostat kor, stilren, helst i nygotisk stil, den enda sanna stilen för en kyrka som han menade. Malmö Caroli hade först kontaktat Zettervall för en kyrka, som man dock fann dyr. Då kom Langlet och menade att han kunde bygga två centralkyrkor till priset av en Zettervallkyrka. Detta skulle den långsinte och känslige Zettervall inte glömma, särskilt inte som Langlet i slutänden inte höll budgeten.

I takt med att Langlet i början av 1880-talet såg den ena efter den andra av sina centralkyrkor förverkligas i Syd- och Västsverige, så började skarp kritik ta form på hög ort. 1880-talet innebar ett generationsskifte på Överintendentsämbetet. År 1882 efterträdde Zettervall den diplomatiska hovmannen von Dardel som överintendent. För första gången satt en synnerligen påläst och erfaren kyrkoarkitekt på posten, men också en med en egen bestämd kyrkobyggnadsideologi som han nu började driva igenom. Och den främsta måltavlan var konkurrenten Langlet.

Zettervall formulerade sitt och statskyrkans ideal i en skrift 1887 kallad "Allmänna anvisningar rörande kyrkobyggnader". I mycket tog den upp riktlinjer från det tyska Eisenachregulativet av år 1861. Idealet är den medeltidsinspirerade långkyrkan med Via sacra och självständigt kor där altaret blir kulmen på kyrkorummet, själva glanspunkten. Predikstolen får inte konkurrera med altaret och skall inte stå i koret, än mindre över altaret. Läktare skall begränsas. Det är en högkyrklig kyrkoar-

kitektur med tonvikt på Nattvarens sakrament och det gudomliga prästämbetet. Ordets förkunnelse hamnar på andraplats (det kunde ju förkunnas var som helst).

Under 1880-talet utvecklades en hård strid mellan de två styvnackade idealisterna Zettervall och Langlet. Båda anklagade den andre för att skapa teatermässig arkitektur olämplig för luthersk liturgi. Zettervall menade att Langlets kyrkoarkitektur nedvärderade altaret och nattvarens sakrament, att de var profana samlings-salar och inte svarade mot tidsandan, vars rätta uttryck vore nygotiken. De var "simpla auditorier af i hög grad konstlad konstruktion, hvaruti inget element af kristlig konst ingår". Langlet blev mer och mer motarbetad inom Överintendentsämbetet där Zettervalls skyddsling Gellerstedt omsorgsfullt skrev ned och sågade alla Langlets nya centralkyrkoförslag. Langlet gav svar på tal, lyckades med stöd nerifrån och uppifrån ändå få igenom exempelvis Sävare. Men i slutänden fann han sig alltför ensam. Örsjö 1884, var den sista av Langlets centralkyrkor som godkändes. Flakeberg året därpå avlogs. Alla följande centralkyrkoprojekt kom att stanna på papperet. Bittert måste det ha varit att tvingas vara byggledare för förverkligandet av Zettervalls restaurering av Uppsala domkyrka 1886-93.

Langlet satsade istället på en mer receptiv tysk publik, där centralkyrkotanken vid denna tid började bli allt hetare. 1893 gav han ut planschverket "Schwedische protestantische Kirchen nach dem Centralsystem". Samma år hade ett tyskt standardverk över protestantisk kyrkoarkitektur omnämnt Langlet i hedrande ordalag. Centralkyrkan var en viktig del i det sk Wiesbadener Programm från 1891 som var en reaktion mot Eisenach regulativet. Langlet deltog i den stora protestantiska kyrkobyggnadskongressen i Berlin 1894 men var sedan länge inte längre någon profet i sitt hemland.

Ändå gav han aldrig upp. Så sent som 1895 deltog Langlet i tävlingen om Oscarskyrkan i Stockholm, förstås med sitt vanliga system, men nu med gjutjärn i bärande inre strukturen.

Langlet dog 1898 på sin egenhändigt ritade lilla herrgård utanför Katrineholm, Spetebyhall. Året innan hade Zettervall slutat sitt ämbete som överintendent och nu följde en mindre doktrinär epok, mer öppen för experiment och nya tankar.

Langlet hade drivits av en stark ambition att förse ekonomiskt svaga lands- och stadsförsamlingar med billiga, funktionella och vackra kyrkor, speciellt anpassade till den lutherska läran, så som Langlet själv tolkade den. I mycket var Langlet före sin tid. I många fall tänkte han nog längre än de flesta av tidens prästerskap rörande kyrkorummets gestaltning och brukande. Langlets idéer var inte svar på några direkta krav från statskyrkan, beställarna var lokala församlingar. Idéen med ett samlande jämlikt kyrkorum som fanns i Langlets centralkyrkosystem kom att dyka upp i andra former under 1900-talet och framför allt under efterkrigstidens byggande av stadsdelskyrkor. Fast stil och form är där en annan.

Robin Gullbrandsson

Skara stiftshistoriska sällskap

Utdrag ur protokoll fört vid årsmöte i Varnhems församlingshem den 4 maj 2024

42 deltagare

Närvarande från styrelse:

Johnny Hagberg, ordf.

Robin Gullbrandsson, sekr.

Fredrik Hägglund

Helena Långström Schön

Markus Hagberg

Karin Nelson

Åke Larsson

Gunnar Wilsson, kassaförvaltare (adj.)

Ulla Falk, registerförare (adj.)

Frånvarande från styrelse:

Lena Maria Olsson Floberg, v. ordf.

Årsmötet föregicks av orgeldag i klosterkyrkan.

§1.

Mötet öppnades av Johnny Hagberg som hälsade alla välkomna. Fredrik Haeffner välkomnades särskilt, hans farfars farfars far var skaparen av 1819 års korallbok. Han har psalmboksmuseet i Dele utanför Karlstad dit alla är välkomna.

§5.

Årsmötets utlysning kom i förra medlemsbladet 2024:1. Mötet fann att det utlysts i laga tid.

§6.

Verksamhetsberättelsen för 32:a verksamhetsåret presenterades. Verksamhetsberättelsen lades till handlingarna.

§7.

Gunnar Wilsson presenterade bokslut. Det har varit ett gott år. Lagret har uppvärdets. 341 000 kr i intäkter varav 170 000 kr i tryckbidrag. Tryckkostnader är 348 000 kr. Övriga kostnader är 67 000 kr. Det gav ett underskott på 45 000 kr. Varulagret värderat till 185 000 kr. På våra båda bankkonton finns 1 391 000 kr. Sällskapet har därmed ett bra eget kapital. Mötet fann att bokslutet kan fastställas.

§8.

Revisionsberättelse redogjordes av revisor Lilli-Ann Grindsiö. Revisorerna (Lilli-Ann Grindsiö och Mats Edström) tillstyrker att styrelse och kassör beviljas ansvarsfrihet för 2023.

§9.

Mötet fann att styrelse och kassör kan lämnas ansvarsfrihet.

§10.

Val. Robert Lorentzon redogjorde för valberedningens förslag.

- ordförande för ett år valdes sittande, Johnny Hagberg.
- övriga ledamöter omvaldes för ett år: Lena Maria Olsson Floberg, Markus Hagberg, Helena Lång-

ström Schön, Robin Gullbrandsson, Karin Nelson, Fredrik Hägglund. Nyval av Judith Fagrell som ledamot för ett år.

- Till revisorer omvaldes Lilli-Ann Grindsiö och Mats Edström, som ersättare omval av Eva Hermansson och Gert Alnegren.
- Till valberedning omvaldes Anita Hammar, Jan Kesker och Robert Lorentzon. Jan Kesker är sammanställande.

§11.

Styrelsen föreslår höjd medlemsavgift (150 kr årsavgift). Likaså föreslås att möjlighet till nytt ständigt medlemskap upphör från och med 2025. Medlemsintäkterna räcker i dagsläget inte längre till blad och porto. Föreslagen medlemsavgift beviljades av mötet, likaså att möjlighet till nytt ständigt medlemskap upphör.

§12.

Ingen verksamhetsplan presenterades. Sällskapet har fortlöpande arbete. Bok om Ternstedt av Karl-Erik Tysk på gång, likaså Simon McKeowns bok om emblemen på Läckö slott kommer snart i tryck (först engelsk sedan svensk upplaga i samarbete med Läckö vänner). Projekt pågår om Maria Euphrosynes bönbok inför hennes 400-årsjubileum 2025. Även projekt om Laurentius Petri liksom om Gunnar Rosendals krönikeböcker. Erling Öhrnell har ett projekt om adliga gravkor. Flera bokprojekt är på gång och vi samarbetar också med andra stiftshistoriska sällskap.

§13.

Övriga frågor.

Kallande av två nya hedersledamöter. Biskop em Lars-Göran Lönnermark, har varit med och stöttat sällskapet sedan dess födelse och medverkat i flera av sällskapets bokprojekt. Ordförande överlämnade diplom. Det var 1991 som Lönnermark bad Lennart Frank att ta initiativ till grundandet av sällskapet, vilket skedde 1992. Andre hedersledamoten är biskop Åke Bonnier som inte kunde närvara under mötet, men också skall tilldelas ett diplom. Avgående styrelseledamot Åke Larsson avtackades efter sin tid i styrelsen. Ordföranden överlämnade bokgåvor. Åke Larsson tackade och framförde en egenskriven dikt på temat pilgrimsvandring. Styrelsen tackade genom Fredrik Hägglund sällskapets ordförande för sitt idoga arbete för sällskapet med en gåva.

§14.

Ordförande Johnny Hagberg avslutade årsmötet.

Varnhem, dag som ovan
Robin Gullbrandsson, sekreterare

Orgeldag i Varnhem i barockens tecken

Lördagen den 4 maj anordnades en orgeldag i Varnhem till förmån för insamlingen till Dela Gardie-orgeln i Varnhems klosterkyrka.

Ett drygt hundratal personer hade hörsammat inbjudan och kunde ta del av insamlingsgruppens arbete, samt tre föredrag, visning av skulpturer och förgyllning, och som avslutning orgelmusik framförd av Magnus Kjellson från Göteborg Baroque.

Insamlingen till De la Gardie-orgeln i Varnhem går nu in på sitt femte år. Under de fem åren har mycket hänt med själva insamlingen men också när det gäller byggnation och aktiviteter. Under lördagens orgeldag summerade insamlingsledare Johnny Hagberg från insamlingsgruppen hur arbetet fortskridit. Själva början blev skakig.

- Den dag vi kallat till pressvisning kallade även kommunen till presskonferens om ett virus som slagit till och nu hade nått våra breddgrader. Pandemin var ett faktum. De aktiviteter vi planerat fick sättas på vänt, förklarade Johnny Hagberg.

Men brev gick förstås att skicka. Den förste att svara på förfrågan om bidrag till De la Gardieorgeln var Jan Guillou, som sedan omnämnt i en av sina böcker hur han gick till banken för att uträtta sitt ärende. När sedan Carl Tham beslutade att skänka 3,5 miljoner till orgelbygget var insamlingen igång med besked.

Under lördagens orgeldag i Varnhem hölls tre föredrag som på olika sätt uppmärksammade ätten De la Gardie och det pågående orgelprojektet. Byggnadsantikvarie Robin Gullbrandsson berättade hur Varnhem intog en central plats i Magnus

Gabriel De la Gardies sinne eftersom betydande personer fått sin sista viloplats i kyrkan under flera hundra år. Kyrkan blev som bekant senare också Dela Gardies sista vilorum. En sådan viktig plats i Sveriges historia behövde förstås ett magnifikt musikinstrument som kronan på verket. Orglar fanns främst representerade i domkyrkor men det hindrade inte att en storlagen orgel byggdes i Varnhem. Psalmsång existerade egentligen inte förrän ett hundratal år senare, så orgelns funktion

prioriteringarna annorlunda.

Bildhuggaren Olivier Trottein beskrev sitt arbete med att känna in skulpturernas karaktärer för att på så sätt skapa ett uttryck som blir en hyllning till originalet. Barocken var symbolikens tidevarv med meningsinnehåll som gått förlorat i vår tid. Ett exempel på det är att skulpturen av Kung David framställts med större händer för att framhäva styrka och ett avlångt ansikte för att visa på adlig börd. Keruberna har sina egna uttryck som busiga och oberäkneliga varelser i all den övriga perfektionen.

Orgelprojektet tar inga genvägar - det är gediget hantverk det handlar om. När skulpturerna väl är färdiga ska de bemålats och förgyllas. Konsthantverkaren Aulikki Ravlein visade prov på tekniker och material som kan användas vid förgyllning. Hon beskrev arbetet som rofyllt eftersom det inte går att stressa fram resultatet och givande eftersom förgyllningen förhöjer något som redan är vackert. Makarna De la Gardies adelsvapen har blivit klara och fanns för beskådande under orgeldagen.

Nu saknas endast en miljon till orgelns färdigställande med utsmyckningar, sedan är hela trettonmiljonersprojektet i hamn.

Helena Långström Schön

Hjalmar Danell och Indien

var främst att inrama gudstjänsten med himmelska toner. Vid sidan av urverk var orgelverk det mest avancerade man kunde tillverka på 1600-talet och blev därför en sinnebild för världsalltets ordning.

Domprost Robert Lorentzon belyste Maria Euphrosyne De la Gardies betydelse och gav bakgrunden till hennes äktenskap med Magnus Gabriel De la Gardie och vänskapen med drottning Kristina. På Läckö hade makarna De la Gardie var sitt andaktsrum i anslutning till sina sovrum. Idag hade man kanske valt att ha ett badrum en suite men på den tiden var

Mycket har berättats om biskop Hjalmar Danells resa till Indien 1921. Uppdraget gällde att biskopsviga den svenske missionsmanen Heuman. Under julen samtalade min mormor (Fiken Carlson f. Sundler) med biskopinnan Maria Danell och sade: "Det har väl varit tomt efter biskopen i jul?", och fick det överraskande svaret: "Barnen har aldrig haft en så rolig jul". Förklaringen får man i sonen, biskop Sven Danells bok om fadern "Arbete och salighet". Det var vanligt att prästvigning skedde varje trettondagshelg. I god tid kom västgötasonen och Karlstad biskopen J. A. Eklund till Skara för att förrätta vigningen. Och han lekte med barnen Danell till deras förtjusning. Särskilt roligt var det då man sjöng "Det gläder mig av hjärtats grund att femton skräddare väger ett pund". Den lille Eklund var just skräddarson! Hjalmar Danell avled 1938 och J. A. Eklund 1945.

Bengt O. T Sjögren

Samer, väckelserörelser och arvet efter Martin Lönnebo på stiftshistoriskt symposium i Skellefteå

Gruppen samlad framför Skellefteå landsförsamlings kyrka

Ett fyrtiotal representanter för de stiftshistoriska sällskapen runt om i landet samlades i slutet av april för två dagars föredrag, överläggningar och samvaro i Skellefteå, Luleå stift.

Det långa avståndet (100 mil när man räknar från Skara) avskräckte inte de stiftshistoriska sällskapen som deltog med god representation och värdstiftets medlemmar hade för en gång skull inte så långt att åka. Dagarna inleddes med ett besök i Martin Lönnebos hemtrakter. Arvet efter Martin Lönnebo var fullt synligt både i hembyn Storkågeträsk och kyrkan i Kusmark. Frälsarkransen intog en hedersplats i både bönhus och kyrka. I Kusmark var tanken att vi skulle bese den frälsarkransträdgård som anlagts där, men vintern hade inte släppt sitt sena grepp om trädgården som fortfarande slumrade under en halv meter snö. I stället fick vi lyssna till Martin Lönnebos egen röst vid en virtuell vandring inne i kyrkan.

Föredragen på symposiet kretsade främst kring de nordliga väckelserörelserna och Svenska kyrkans försoningsarbete tillsammans med samer. De flesta tidigare nationella symposier har koncentrerat sig på teman som ligger lite längre tillbaka i historien och inte sällan medeltiden, men här var dagsaktuella ämnen på agendan. Svenska kyrkans försoningsarbete med samerna pågår just nu. Biskop Åsa Nyström introducerade oss i den handlingsplan som har tagits fram och nu ska genomföras i Luleå stift. Flera av föreläsarna berättade också om samisk kultur och andlighet, och den historia av kulturell assimilering och övertagande av mark som påbörjades redan under Gustav Vasa. Det som först var själväganderätt för samerna övergick så småningom i «inhyesrätt» och det är svårt att hitta några historiska belägg i arkiven för när det ena övergick i det andra.

FD Krister Stoor föreläste om hur samernas gudinna Sarakha uppvisade så många likheter med Maria att de började upplevas som synonyma. Ännu är Marie Bebådelsedag en officiell samisk flaggdag. Han berättade också att jojk av kyrkan sågs som något ogudaktigt som länge var tabu i det kristna andaktslivet.

Vid en morgonmässa i Skellefteå landsförsamlings imponerande kyrka fick vi erfara hur svårt det kan vara att ta till sig momenten på ett språk som inte är ens eget, något som samer förstås har fått uppleva många gånger i alla andra sammanhang. Hela mässan och psalmerna var på ume-samiska, ett nästan utdött språk som nu börjar få sin renässans. Vi fick också en genomgång av platsens kyrkliga historia av prästen Arne Andersson och kunde bese de 1400-talsskulpturer som kyrkan äger. Så det blev allt lite medeltid ändå. Det blev också tid för ett snabbt besök i några av kamrarna i Bonnstan, Skellefteås kyrkby, där tillresande församlingsbor övernattade inför kyrkbesöken.

Ett annat spår på symposiet var den norrländska väckelsen, främst den rosenianska och laestadianska. Det berättades också att Martin Lönnebo en gång sagt att han i sin födelseby Storkågeträsk befann sig mitt i skiljelinjen mellan väckelserörelsernas olika strömningar, där läsarna började få svårt att attrahera ungdomarna. Han kunde se ut över dem som i mörka kläder blickade bakåt och över dem i blommiga kläder som blickade framåt. Kågedalen var och är en jämförelsevis rik jordbruksbygd, den största sammanhängande norr om Uppsalaslätten, med många rakryggade och självständiga människor. Om pigan Maja-Lisa i Kåge berättas hur hon under tidigt 1800-tal uppmanade alla i sin omgivning att läsa och tänka själva. Kanske är det människor som hon, eller bak-

Arrangörerna Marianne Hedman och Daniel Lindmark

grunden med de tidiga missionsskolorna, som är grogrunden för den rika litterära kultur som senare spirat i Västerbotten med författare som P O Enqvist, Torgny Lindgren och Sara Lidman. FD Anders Persson gav oss en inblick i vilka bilder de norrländska författarna har förmedlat av väckelserörelserna. En annan person som har gjort ett starkt avtryck i bygden är Mor Greta i Grundträsk. Professor Daniel Lindmark, en av symposiets arrangörer, berättade hur Mor Greta genom sitt vardagliga liv revolutionerade läseriet. Med sitt hårda livsöde frammanade hon mycket starka visioner och uppenbarelser och hade en ihållande ambition att ge sina medmänniskor insikt.

Vid de avslutande överläggningarna berättade varje sällskap om sin verksamhet. Det blev också tid för angelägna gemensamma frågor. En av frågorna som togs upp är Svenska kyrkans nya arkivregler som nu utesluter mycket av församlingsverksamhetens material som konfirmandmaterial och församlingsblad. Sällskapen oroas att frånvaron av detta material kommer att försvåra forskares arbete längre fram. Vad finns egentligen kvar att se om hundra år och vilken bild av kyrkan ger det?

De nationella stiftshistoriska symposierna är alltid mycket givande och ger mycket ny kunskap. Årets upplaga var inget undantag. Stort tack till årets värdar i Luleå stiftshistoriska sällskap. Det gjorde ni bra. Nästa stiftshistoriska symposium, det trettiosjunde, anordnas i Strängnäs 2025, för ovanlighetens skull på hösten, den 26-27 september. Vi ser redan fram emot det!

Helena Långström Schön

Krister Stoor medverkade i mässan med jojk

Prästfrun som födde 29 barn

I boken "Med Västgöta Bengtsson i Linnés fotspår genom Västergötland" (1979, 1996) berättas om en prästfru i Vilske Kleva som fött 29 barn! Ämnet var intressant och jag sökte mig ut på "nätet" och kunde där finna en del uppgifter om mångfödande kvinnor.

Det största officiellt registrerade antalet barn som fötts av en mor är 69. Det var frun till Feodor Vassilyev (f. 1707–c. 1782), en bonde från Shuya, Ryssland. I 27 förlossningar födde hon 16 par tvillingar, sju uppsättningar trillingar och fyra uppsättningar fyrlingar.

Även om detta verkar vara en statistiskt osannolik historia, finns det många samtidiga källor som tyder på att det är sant. Fallet rapporterades till Moskva av klostret i Nikolsk den 27 februari 1782. Där hade man registrerat varje födelse.

The Gentleman's Magazine berättar: "I ett originalbrev som nu ligger framför mig, daterat i St. Petersburg, den 13 augusti 1782, sägs O. S. Feodor Wassilief [sic], 75 år gammal, en bonde, nu vid liv och vid perfekt hälsa, har haft-

Av hans första fru:

$4 \times 4 = 16$

$7 \times 3 = 21$

$16 \times 2 = 32$

27 födslar och 69 barn

Av hans andra fru:

$6 \times 2 = 12$

$2 \times 3 = 6$

8 födslar och 18 barn

Rysk bonde hade 87 barn

Totalt 35 födslar, 87 barn, varav 84 levande och endast tre begravda. Ovanstående förhållande, hur häpnadsväckande det än är, omtalades av en engelsk köpman i St. Petersburg till hans släktingar i England, som tillade "att bonden skulle introduceras för kejsarinnan."

En annan rapport i *Saint Petersburg Panorama*, 1834, noterar: "Dagen 27 februari 1782 kom listan från Nikolskiy-klostret till Moskva med informationen att en bonde i Shuya-distriktet, Feodor Vassilyev, gift två gånger, hade 87 barn. Hans första fru i 27 förlossningar födde 16 par tvillingar, sju uppsättningar trillingar och fyra uppsättningar fyrlingar. Hans andra fru i åtta förlossningar födde sex tvillingpar och två uppsättningar trillingar. F. Vassilyev var 75 år och med 82 av hans barn vid liv."

Och *Lancet* (1878) hänvisar till en tvillingstudie utförd av den franska akademien och säger: "Apropå undersökningen påminner akademikommittén om en redogörelse för en alldeles extraordinär fruktsamhet som publicerades av M. Hermann i hans *Travaux Statistiques de la Russie*, för Fedor Vassilet [sic] ... som 1782 var 75 år gammal, hade fått, med två fruar, 87 barn."

Bondens fru hade haft 27 graviditeter

Bortsett från detta är inte mycket känt om den första fru Vassilyev - även hennes förnamn (även om vissa källor hävdar att hennes fullständiga namn var Valentina Vassilyev).

Man tror att hon levde till 76 års ålder. Även om detta historiska rekord för flest barn av en kvinna bör tas med en nypa salt, är det säkert tänkbart att fru Vassilyev kunde ha haft en genetisk predisposition för hyper-agglossning, vilket avsevärt ökar chans att få tvillingar eller flera barn. Det är inte heller omöjligt för en kvinna att ha 27 graviditeter under sina fertila år.

Den mångfödande prästfrun i Vilske Kleva

Den mångfödande prästfrun i Kleva var enligt Warholms herdaminne Brita Johansdotter. Hon var första gången gift med kyrkoherden i Wilska Klefva Olavus Thorstani. Denne blev kyrkoherde 1640 och blev student i Uppsala 1615 vilket antyder att han borde varit född runt 1595. Tydligt var han inte kyrkoherde särskilt länge innan han dog då hans efterträdare Olavus Benedictus Cleander tillträdde på 1640-talet. Han levde till 1652. Näste kyrkoherde var Jonas Gislonis Esvæus som var född 1616 och prästvigdes 1640. Han tillträdde utan domkapitlets vetskap prästtjänsten 1654 vid företrädarens död och kom att sitta kvar till sin död 1682. För alla dessa kyrkoherdar gällde att de samtliga var gifta med Brita Johansdotter.

När hon var född går inte att utröna men hon avlider samma år som sin make 1682. Hon flyttade från maken 1664. Kanske beror detta på att han 1662 anklagas för otukt utan att det kom att bevisas. Han anklagades även år 1665 och 1673 för hor men även för mord. Inte heller detta kunde bevisas. Han låg i fejd med domkapitlet. Kanske tröttnade Brita på makens eskapader och flyttade till Bjurum där hon framlever sina sista år.

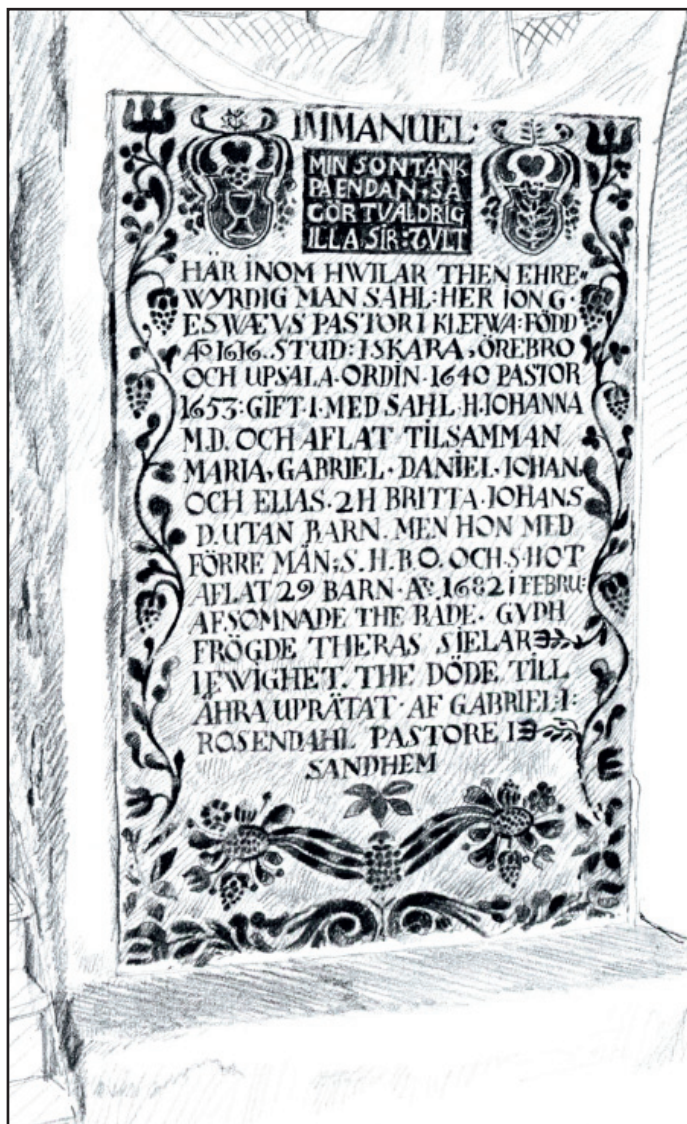
Minnessten över prästparet

I Vilske Klevas kyrka finns en minnessten uppsatt över Esvæus och maken Brita. Det är Jonas son i första äktenskapet Gabriel, kyrkoherde i Sandhem, som låtit bekosta minnesstenen som finns inmurad i triumfbågen, närmast predikstolen. Inom en ram av rankor och mellan två sköldar, en med en kalk den andra med en blomma, läses:

IMMANUEL. MIN SON, TÄNK PÅ ENDAN, SÅ GÖR DU ALDRIG ILLA, samt därunder: HÄRINOM HWILAR THEN EHREWYRDIG MAN SAHL. HER ION G: ESWEUS, PASTOR I KLEFVA: FÖDD A:0 1616. STUD. I SKARA, ÖREBRO OCH UPSALA. ORDIN. 1640. PASTOR 1653. GIFT 1) MED SAHL. H. IOHANNA M. D. OCH AFLAT TILSAMMAN MARIA, GABRIEL, DANIEL, JOHAN OCH ELIAS. 2) H. BRITTA IOHANS D. UTAN BARN. MEN HON MED FÖRRE MÄN, S.H.B.O. OCH S.H.O.T. AFLAT 29 BARN. A:0 1682 I FEBRUAR. AFSOMNADE THE BÅDA. GUDH FRÖGDE THERAS SIELAR I EWIGHET. THE DÖDE TILL ÄHRA UPPRÄTTAT AF GABRIEL: I: ROSENDAHL, PASTORE I SANDHEM.

Prästsonen blir kyrkoherde i Sandhem

Svenska Familj-Journalen / Band III, årgång 1864, står att läsa om biskopen Jesper Swedberg och hur han skickade Rosendahl till Sandhem;

Minnesstenen i Kleva. Ill. Johnny G. R. Ahlborg

Ikke alltid föll dessa i början folket, som var vandt vid slapphet, särdeles i smaken. Sälunda vet man, att han till att vara pastor i Sandhem skickade en Gabriel Rosendahl, hvilken icke behagade folket, utan då biskopen efter ena branden på Brunsbo skickade sin halsning till denna och några andra skogsbygdsförsamlingar och bad folket skänka honom något timmer, svarades: "biskopen skickade oss en stock förra året, vill han taga den åter, skall hvar bonde i Sandhem ge honom en stock." Svedberg lät sig nöja, och Sandhemsboerna fingo det likaså; men att biskopen icke misstagit sig, visade sig derigenom att ännu efter 1 1/2 århundrade lefver Gabriel Rosendahls minne uti tacksamt minne bland folket i Sandhem, under det likväl hans grafsten begagnas till förstugubro vid prestgården.

Har herdaminnesförfattaren misstagit sig?

Med. dr., epidemiologen och släktforskaren Torsten Berglund, Stockholm har gjort ett intressant inlägg 2005-03-24 i Sveriges Släktforskarförbunds diskussionsforum på internet (Anbytarforum/Övriga släkter/Torstenius). Han ställde välvilligt sitt material till denna artikels förfogande och skriver:

Tack för ditt epostmeddelande och texten om den barnrika

prästfamiljen i Vilske-Kleva på 1600-talet. Det är nu närmare 40 år sedan jag gjorde denna »djupdykning» i arkiven för att försöka bringa klarhet i herdaminneslitteraturens motsägelserfulla uppgifter om prästhustrun Brita Johansdotter och hennes tre äktenskap.

Olaus Torstani

Herdaminnets knapphändiga uppgifter om Olaus Torstani och hans hustru är tyvärr otillfredsställande (J.W. Warholm, Skara stifts herdaminne, del 1, s 365, Mariestad 1871-72). Om hans verksamhet i Vilske-Kleva får vi endast veta att han utnämndes 1640 till kyrkoherde i församlingen. Var han tidigare varit verksam är obekant för herdaminnesförfattaren Warholm. Identifieringen med studenten med samma namn som skrevs in vid Uppsala universitet 1615 är fullt möjlig – det är rimligt att Olaus Torstani kan ha varit i 40-årsåldern när han blev kyrkoherde i Vilske-Kleva – men identifieringen bygger väl enbart på namnligheten och att studenten var västgöte. Lundqvist, *Västgöta nation i Uppsala*, del 1, s. 18 (Uppsala 1946), uppger, säkerligen efter Warholm, att den Olaus Torstani som inskrevs i Uppsala 26 feb 1615 blev kyrkoherde i Vilske-Kleva 1640 och dog kort därefter.

Änkan blev omgift två gånger

Herdaminnet uppger vidare att Olaus Torstani's änka Brita Johansdotter "blef omgift med de 2: ne närmaste efterträdarne och hade med sina 3 männer tillsammans 29 barn." Enligt herdaminnet var dessa efterträdare Olaus Benedicti Cleander, "blef kyrkoh[er]de på 1640-talet och död år 1652". Han skall ha haft sonen Bengt som blev kyrkoherde i Bellefors. Britas tredje man var Jonas Gislonis Esvæus, född 1616, som tillträdde som kyrkoherde i Vilske-Kleva 1653 och dog i febr. 1682.

Av de 29 barnen som Brita Johansdotter skall ha fått med sina män finns bara en namngiven i herdaminnet, nämligen ovannämnde Bengt, som blev kyrkoherde i Bellefors och kallade sig Benedictus Olai Cleander. Han var enligt herdaminnet (del 2, s. 243) född 1641 i Vilske-Kleva som son till kyrkoherden därstädes Olaus Benedicti och död 2 aug. 1712.

Prästen som inte finns

Problemet med herdaminnets uppgifter är att det aldrig existerat någon präst i Vilske-Kleva med namnet Olaus Benedicti (Cleander). Om man studerar mantalslängderna i Riksarkivet för Vilske-Kleva år för år, finner man att pastorn herr Olof Torstani står antecknad i mantalslängden från år 1642 (då källserien börjar) till 1653 och han har undertecknat dem som Olaus Torstani och satt sitt lacksigill under längderna. I 1653 års längd namnges också herr Olofs hustru som Brita Johansdotter, men Olof har inte själv undertecknat längden det året utan detta har komministern i församlingen gjort. I 1654 års längd står hustru Brita ensam upptagen under pastorns mantal och i 1655 års längd står den nye kyrkoherden antecknad, herr Jon Gislonis tillsammans med sin hustru Brita. Man bör här beakta att mantalslängderna oftast upprättades i november - december året innan och därmed törs vi dra slutsatsen att Olaus Torstani torde ha varit i livet i slutet av 1652 men ha avlidit senast 1653.

Vilske-Kleva äldsta ministerialbok

Varifrån kommer då uppgiften om den apokryfske kyrkoherden "Olaus Benedicti Cleander" som enligt herdaminnet skall ha efterträtt Olaus Torstani, gift sig med hans änka Brita redan på 1640-talet och avlidit 1652? I Vilske-Kleva äldsta ministerialbok C:1 (s. 22) finns en "series pastorum" – en längd

över kyrkoherdarna i församlingen. Exakt när den är upprättad framgår inte, men handstilen tillhör Anders Tengsten som tillträdde pastoratet 1761 och blev kvar till sin död 1790. Längden räknar upp alla kyrkoherdar i församlingen från Uppsala möte 1593 och framåt, och upptar som nr 4 herr Bengt, nr 5 herr Olof och nr 6 herr Jon Esvæus. Med en annan hand har någon senare efter herr Olofs namn skrivit till ett patronymikon och tillnamn "Benedicti Cleander" och på så sätt tillskapat en i övrigt okänd präst, som herdaminnesförfattaren i nästa led oriktigt inordnat i sin förteckning och gjort till fader åt den i Vilske-Kleva år 1641 födde prästsonen Benedictus Olai Cleander (se ovan). Det finns emellertid också en betydligt äldre längd över församlingens pastorer i den äldsta ministerialboken (C:1, s. 31) som bör beaktas i sammanhanget. Tyvärr verkar Warholm inte haft kännedom om den. Det är en "*Relation om kyrkioheerthar i Klefwa Försambling, gifwen af åtskillige gamble Sochenmän*", bland andra ärliga och gudfruktiga dannemännen Ambjörn i Skattegården i Vilske-Kleva och Jon Gunnarsson i Mårby, som den 5 oktober 1687 namngav de pastorer som de mindes hade varit verksamma i församlingen under deras livstid, nämligen: "1. Hr Pähr, 2. Hr Biörn, 3. Hr Christiernus Danus, 4. Hr Bengt, 5. Hr Oluf, 6. Hr Jon Esvæus, 7. Zacharias Marchander, som kom till Pastoratet Klefwa d. 30 December Anno 1682". Därefter har ytterligare några namn lagts till sist i listan på kyrkoherdar verksamma under 1700-talet, men den ursprungliga redogörelsen är skriven av Zacharias Marchander (1644–1709), som blev kvar i församlingen till sin död.

Välbevarad gravsten berättar sanningen

En välbevarad gravsten inmurad vid triumfbågen i Vilske-Kleva kyrka bekräftar också att Brita Johansdotter aldrig varit gift med någon "Olaus Benedicti Cleander". Gravstenen som kyrkoherden Gabriel Rosendahl (1643–1698) i Sandhem lät bekosta över sina föräldrar, ger bland annat informationen att herr Jon G. Esvæus var gift 1 med Johanna M.D. (och avlade med henne Maria, Gabriel, Daniel, Johan och Elias) och gift 2 med Brita Johansdotter som han inte fick några barn med, men hon hade med sina förra män "*S.H.B.O. och S.H.O.T. aflat 29 barn*". Herr Jon och hans andra hustru Brita Johansdotter avled enligt gravstenen båda i februari 1682. Förkortningarna av Britas förra mäns namn kan enkelt uttydas som S[alig] H[err] B[engt] O[lai?] och S[alig] Herr O[lof] T[orstani], alltså Jon Gislonis Esvæus ärmaste företrädare i kyrkoherdeämbetet i Vilske-Kleva.

Några av de många barnen

Warholm har i herdaminnet inte bara lyckats tappa bort herr Bengt, som enligt kyrkbokens *series pastorum* var företrädare till herr Olof, d.v.s. Olaus Torstani som tillträdde 1640 och då uppenbarligen konserverade herr Bengts änka Brita Johansdotter. Av Olaus Torstani har Warholm skapat två personer genom att den fiktiva "Olaus Benedicti Cleander" fått ta plats som hans efterträdare fast Olaus Torstani efterträddes först 1653 av herr Jon Gislonis Esvæus, som var änkling och i sin tur konserverade Olaus Torstanii änka Brita Johansdotter. Med herr Bengt och med Olaus Torstani ska Brita Johansdotter, enligt gravstenen, ha haft 29 barn. Benedictus Olai (Bengt Olofsson) Cleander i Bellefors, född 1641 i Vilske-Kleva, var uppenbarligen son till Olaus Torstani och Brita och på sedvanligt sätt uppkallad efter Britas förre man herr Bengt. Ytterligare ett av deras barn kan beläggas. I Romfartuna församling i Västmanland avled i februari 1720 korpralen Lars

Klevings i Frösvi änka Karin Olofsdotter, 76 år och 7 månader. I personalierna över henne (Romfartuna kyrkarkiv, F:2, s. 62v och 63r) valde prästen att skriva in henne i dödboken (för säkerhets skull två gånger på olika sidor i samma bok!) med det mer ståndsmässigt klingande men annars inte använda namnet "*Catharina Torstenia*", en till efternamn avledd feminiserad variant av Olaus Torstanii latiniserade patronymikon. Vidare anges i personalierna att Catharina föddes 1643 eller 1644 i Kleva prostgård där hon levde med föräldrarna tills hon vid 14 års ålder kom i tjänst hos ryttmästaren, sedermera överstelöjtnanten Johan Thewitz, på Fröslunda gård i Harakers socken i Västmanland. Efter giftermålet 1663 med den blivande ryttarkorpralen, som att döma av det av honom senare upptagna tillnamnet Kleving var bördig från samma trakt som Catharina, bodde hon, maken och deras barn på rusthållshemmanet Frösvi i grannsocknen Romfartuna. Tack vare Romfartunaprestens redogörelse för Catharinas liv tors vi dra slutsatsen att hon var en yngre syster till Benedictus Olai Cleander.

Fler barn ...

Vilka de andra 27 barnen var är inte känt, men om gravstenen har rätt om den digra barnaskarans imponerande storlek, så förutsätter det sannolikt tvillingfödslar och att flertalet av dessa barn aldrig nådde vuxen ålder. Att flera barn till Brita Johansdotter och Olaus Torstani levde vid herr Jons tillträde 1653 framgår av Vilske härads dombok 1683 (§ 13, fol. 30ff). Den då nytillträdde kyrkoherden i Vilske-Kleva herr Zacharias Marchander klagade hos den avlidne företrädaren herr Jons son magister Gabriel Rosendahl. Bl.a. efterlyste han en inventarieförteckning för prästgården. Rosendahl svarade att hans salige fader aldrig mottagit någon inventarieförteckning över prästgården vid sitt tillträde, utan endast en bok över inventarier som personligen tillhört herr Jons hustrus förre man (d.v.s. Olaus Torstani) och de persedlarna hade herr Jon givit till sina styvbarn.

Uppmärksammas av biskop Swedberg

Lundqvist har i *Västgöta nation i Uppsala*, del 1, s. 69, som trolig son till Olaus Torstani angivit den Torstanus Olai (Torsten Olofsson) som 27 juni 1644 skrevs in som student vid Uppsala universitet. Om detta på namnkombinationen antagna faderskap skulle vara riktigt förutsätter det att Olaus Torstani tidigare varit gift, innan han 1640 tillträdde Vilske-Kleva pastorat och konserverade företrädaren herr Bengts änka Brita Johansdotter. En möjlighet finns då att Rosendahl p.g.a. missförstånd även råkat inkludera barnen från ett eventuellt tidigare äktenskap för Olaus Torstani, så att några av de 29 barnen i själva verket var hennes styvbarn från hans förra gifte. Hur det än förhåller sig med det, kan vi känna oss säkra på att Brita måste ha haft ovanligt många barn, något som ännu idag, 342 år efter hennes död, står skrivet i sten i Vilske-Kleva kyrka, något som också uppmärksammades av biskop Jesper Swedberg när han gjorde en visitation i pastoratet i september 1706. I visitationsprotokollets sista punkt noterades att "*Annat märkwärdigt war här ei at finna, än thet at en Pastoris hustru warit så fruchtsam at hon fått 29 st barn; som grafstenen i muren näst gent emot predikstolen utwisar*" (Vilske-Kleva C:1, s. 134).

**Torsten Berglund/
Johnny Hagberg**

Johan Fredrik Israel Landbergs prästmötesavhandling

Särestads prästgård med porträttet av Landberg

Vid prästmötet i augusti 1872 var kyrkoherden i Särestad, kontraktsprosten, filosofie doktor J. Fr. I. Landberg (1815–1896), preses och presenterade sin skrift *Läran om Gud. Studier till discussion vid Prestmötet i Skara*.

Avhandlingen är indelad i tre avsnitt, "Guds tillvaro (*Num sit deus?*)", "Guds väsende och egenskaper (*Quid sit Deus?*)" samt "Guds treenighet (*Qualis sit deus?*)". Det är ett teoretiskt och ytterst koncentrerat verk, endast 55 sidor långt, men innehåller på grund av sitt ämne åtskilligt som fortfarande är intressant att ta del av. Det är en traditionell, teistisk gudssyn som presenteras.

Guds tillvaro

Landberg menar att vi är omedelbart vissa om Guds existens på den allmänna uppenbarelsens grund. Vi kan inte tänka varje sig världen eller oss själva utan att Gud finns med. Men det är inte bara tankemässigt som Gud är nödvändig för oss utan också hjärtats och samvetets vittnesbörd nödvändiggör honom.

Att människan ofta avvisar denna kunskap beror inte på förståndet utan på viljan. Själva tron på Gud är nämligen inte en vetenskap utan en dygd. Det är hjärtat som övertygar förståndet och inte tvärtom. Med hänvisning till den franske tänkaren Blaise Pascal (1623–1662) säger han, att de gudomliga sanningarna inte ska ingå i hjärtat genom förståndet utan genom hjärtat i förståndet. De mänskliga tingen måste man känna för att älska dem. De gudomliga måste man däremot älska för att känna dem.

Att människan har en naturlig kännedom om Gud framgår av Romarbrevet 1:19, där Paulus säger att det man kan veta om Gud kan människor själva se, då Gud har uppenbarat det för dem. Men att Gud finns är alltså föremål för tro.

Den naturliga kännedomen om Gud finns uttryckt i gudsbevisen, men de ska inte uppfattas som logiska, metafysiska, historiska eller naturvetenskapliga bevis.

Gud bevisar inte sin existens utan han framvisar den genom yttre och inre självvittnesbörd. Därför är gudsbevisen till för att utifrån rättfärdiga den i sig själv vissa tron och samtidigt för att inifrån undanröja den anfäktade tron.

Hela naturen vittnar om Gud. Det sker på två sätt. Det ena leder från betraktelse av världen till det kosmologiska och det teleologiska gudsbeviset, det andra från självbetraktelse till det ontologiska och det moraliska.

I det kosmologiska gudsbeviset sluter vi från världen till

världens upphovsman. Mot detta vänder sig materialismen som inte ser något annat än världen.

Det teleologiska beviset utgår från ordningen och ändamålsenligheten i världen för att nå fram till ett ordnande och kärleksfullt väsen, trots all oordning i världen. Till en personlig Gud verksam både i naturen och i historien.

Inifrån vår eget tänkande kan vi också sluta oss till Guds existens. Det är det ontologiska beviset. Vår idé om Gud, som vi finner i oss men inte är något som vi själva frambringat, är ett ovedersägligt bevis för hans existens. Han är inte bara en idé utan ett existerande väsen, annars kunde vi inte tänka honom.

Filosofen Kant menade visserligen att vi inte från själva tänkandet kan sluta oss till varandet. Men Landberg anser att en nödvändig förnuftsidé inte kan bedra.

Också vårt sedliga liv är ett bevis för Guds existens, det moraliska. En röst talar i människans inre, som är oberoende av hennes vilja och av hennes tankar. Hon kan visserligen förhärda sig mot denna röst, men hon kan inte utplåna den.

Utan Gud skulle vi känna att vårt liv vore utan mål och utan sanning. Om man tar bort vissheten om Guds existens skulle både tanken och hjärtat förlora allt stöd. Men Gud är, eftersom han måste vara och eftersom allt annat inte skulle existera, om han inte funnes.

Guds väsende och egenskaper

Så går författaren över till vad Gud är. Skriften berättar inte direkt om Guds väsen utan istället om hans verk. Av det som då sägs kan vi emellertid sluta oss till många av Guds egenskaper.

En sådan är Guds absoluta personlighet. Om inte Gud vore detta skulle det som endast kan vara en självmedveten fri handling vara en naturnödvändig blind process. Återlösningen sker emellertid genom ett gudomligt kärleksbeslut, men ett opersonligt väsen kan inte älska.

Också människan är personlig för att hon ska kunna leva i ett personligt förhållande med denne Gud.

Gud är emellertid absolut personlig till skillnad från människan som är ändligt och betingat personlig. Gud är genom sig själv, oberoende av allt och ger sig åt allt.

Har är en oändlig enhet *i sig* (vara), *för sig* (veta) och *ur sig* (vilja), det vill säga till sitt väsen är Gud absolut varande (liv), absolut vetande (självmedvetande, intelligens) och absolut vilja (självbestämning, kärlek).

Detta förnekar panteismen, menar Landberg. Den förutsätter Guds och världens väsensidentitet. Den upphäver därmed vördnaden, kärleken, förtroendet, bönen och hoppet till Gud men också den subjektiva friheten och ansvarsskyldigheten. Vad panteismen talar om är det liv som lever i allt eller det allmänna förnuftet. Men det är inte Gud, det bara kallas så.

Landberg beklagar att man mer och mer börjar tala om naturen istället för om Gud, världslagar i stället för om gudomliga egenskaper, världsförloppet eller tidens framsteg istället för om Guds försyn.

De grunder som panteismen åberopar är bland annat att begreppen absolut och personlig utesluter varandra, det ena oändligt och det andra ändligt. Den yttre begränsningen kan inte finnas hos det absoluta väsendet. Men vi måste, anser författaren, tillerkänna det absoluta en *inre* förmåga till självbegränsning, något som utgör fullkomlighetens kännetecken. Med ett citat från den danske teologen och biskopen Hans Martensens *Den christelige Dogmatik* (1849) vill han visa, att

detta inte kränker begreppet om ett fullkomligt väsen. Gud begränsar sin makt genom att han framkallar en värld av skapade väsen. Den sanna makten är den som skapar frihet men ändå förmår göra sig till allt i allt.

Naturligtvis avvisar Landberg också deismen, tanken att Gud skapat världen men sedan dragit sig undan. Den lämnar frågan om varför Gud skapade världen och vad den kan ha för betydelse för honom obesvarad.

Hur förhåller sig då Guds egenskaper till Guds väsen. Enligt den uppfattning som blivit kyrkans är Guds väsen och egenskaper ett. Guds egenskaper uttrycker Guds väsen från olika sidor. De är inte heller endast mänskliga uppfattningssätt som rationalismen hävdar.

Om dessa egenskaper bara vore mänskliga bestämmningar, så skulle Gud bli den han är bara i sitt förhållande till världen. Men i själva verket är de objektiva egenskaper. Eftersom Gud, när han skapade människan, theomorfiserade, gjorde henne lik sig, måste vi, när vi talar om honom, antropomorfisera, gör honom lik oss. Men det ändliga kan inte fullkomligt fatta det oändliga. Det gör att vår kunskap om Gud är begränsad. Ändå är den sann, då den vilar på Guds egen uppenbarelse. Den utgår från Gud och leder till Gud.

Guds väsen är ett absolut vara (substans). Men däri inbegripes att det är självständigt, oberoende och nödvändigt. Gud karaktäriseras av tidlöshet och rumlöshet, det vill säga evighet och allestädesnärvaro.

De egenskaper som är utmärkande för Guds absoluta vilja är allmakt, rättfärdighet och kärlek. Gud kan göra allt han vill, men inte något som strider mot hans väsen. Fastän Gud kan göra allt vad han vill, så vill han inte allt vad han kan, då han äger en fri makt som är underkastad hans vilja.

Helighet är den Guds fullkomlighet varigenom han är och vill det högsta goda. Han vill det som han är. Eftersom Gud vill det goda och fullkomliga, måste han även älska det. Därför kan man säga att Guds helighet är hans kärlek till sig själv.

I bibeln står ofta rättfärdighet tillsammans med helighet. Guds rättfärdighet är, säger Landberg, liksom den utåt vända sidan av hans helighet, varigenom han framträder med avseende på människors olika förhållande till hans vilja. Från människans sida är rättfärdighet den fullkomliga överensstämmelsen med Guds vilja. Sin rättfärdighet uppenbarar Gud objektivt i den gudomliga lagen och subjektivt i samvetet.

Guds rättfärdighet är även dömande och vedergällande. Som det högsta och fullkomligaste goda måste Gud stöta ifrån sig allt syndigt. Därigenom uppkommer straffen, både naturliga och positiva. Det första slaget genom den av Gud stiftade natur- och samhällsordningen. Det andra då Gud ingriper genom ett personligt dömande. Dit hör "Guds underbara straffdomar i historien äfvensom de tillkommande helvetesstraffen".

Rationalismen försöker komma bort ifrån den bibliska tanken på Guds vrede. Men den kan inte bortförklaras. Genom att man förnekar denna vrede upphäver man det bibliska begreppet synd och samvetet förlorar sin betydelse. Däremot erkänner Landberg att förhållandet mellan Guds vrede och hans oföränderlighet är ett mysterium.

Av Guds helighet och rättfärdighet framgår hans sanning eller sannfärdighet. Uttryckt med andra ord att han till sitt väsen är sann Gud och att han är tillförlitlig i lära och nådeslöften.

Kärleken består i att Gud meddelar sig av sig själv som det högsta goda. Man kan säga att det absolut goda är roten till alla Guds egenskaper, medan kärleken är den sammanfattande kronan av dessa egenskaper. Gud är visserligen sig själv nog, men han vill samtidigt meddela sin oändliga fullhet till något

utanför sig själv. Därför skapar han väsenden utanför sig själv som han kan saliggöra. Kärleken är således treenighetens princip och även den gudomliga uppenbarelsens princip.

Många sätter kärleken främst av alla Guds egenskaper, men Landberg menar att den ena av dessa egenskaper inte föregår den andra. De är hos Gud samtidiga. Men man riskerar då också att Guds andra egenskaper inte kommer till sin rätt, till exempel sanningen och heligheten. Ingen av dessa kan nämligen härledas ur kärleken.

Med Luther säger Landberg att kärleken är Guds hjärta men endast i Kristus, utanför Kristus finns inget välbehag utan idel vrede.

Treenigheten

Det tredje avsnittet ägnas åt Treenigheten. Vi är genom Kristus försonade med Gud, men vi erfar samtidigt Guds inneboende i oss, den som fört oss till Fadern genom Sonen, nämligen den helige Ande. Vi skiljer därför mellan *med* vilken, *genom* vilken och *i* vilken vi är försonade. De tre personerna i gudomen är emellertid ett. Gud har uppenbarat sig i åtskillnaden mellan Fader, Son och Ande. Detta kallar vi för den ekonomiska treenigheten. Men Gud är till sitt väsen densamme som den han uppenbarar sig vara. Det är den ontologiska treenigheten.

Men treenighetsläran är av analogisk karaktär. Den ger oss endast en relativ och hypotetisk karaktäristik. Den kan inte göra uppenbarelsens hela mysterium begripligt för oss. Dess ursprungliga syfte är att ta avstånd från villfarelser. Kyrkan har hela tiden varit medveten om att det rör sig om ett mysterium. Men när Gud väl uppenbarat sig på detta sätt, så har människan möjlighet att på något sätt begripa det och mer och mer lära känna det. Det är genom den helige Ande som hemligheterna avslöjas och blir möjliga att i tron fattas. Slutsatsen att Gud är treenig är på sitt sätt, genom vårt andliga medvetande, lika viss som slutsatsen *cogito ergo sum* (jag tänker alltså är jag till) är för vårt naturliga medvetande. Men den kan endast den göra som har gjort den objektiva återlösningen till sin egen erfarenhet i livet.

Landberg avvisar på goda grunder en tanke hos Augustinus, nämligen att Guds treenighet skulle avspegla sig i människan minne (*memoria*), förnuft (*intelligentia*) och vilja (*voluntas*) eller uttryckt på annat sätt i självmedvetandet, tänkandet och kärleken. Han menar att man därigenom endast kommer till ett modalistiskt förhållningssätt, eftersom de personliga åtskillnaderna träder tillbaka, vilket man utan vidare kan ge honom rätt i. Det är ofta som vi försöker komma tillrätta med treenigheten genom att resonera modalistiskt, det vill säga att personerna i gudomen bara är olika sätt för Gud att uppenbara sig.

Landberg ställer sig också lika tveksam till ett annat försök hos kyrkofadern, där denne skiljer mellan den älskande (*amans*), den älskade (*amatus*) och den ömsesidiga kärleken (*mutuus amor*) i ett försök att beskriva skillnaderna mellan personerna i treenigheten. Inte heller denna analogi löser dock svårigheten. Av kärlekens idé följer inte med nödvändighet att den ena personen är i och genom den andra. Man kan inte heller av det sluta sig till att någon tredje gudomlig person existerar.

På sådana förklaringsförsök kan inte tron byggas.

Men Landberg är optimistisk. En gång, i tidernas fullborndan, kommer treenighetens mysterium att avslöjas.

Bildhuggarmästaren Börje Löfman

Om personen och om de kyrkliga verk som han skapade

Börje Löfman var en framstående bildhuggare, som vid sekelskiftet 1700 flyttade till Mariestad. Han var då redan etablerad i sitt hantverk och hade skapat flera storslagna altaruppsatser och predikstolar.

Med tanke på alla de förnämliga arbeten som Löfman utfört, är det märkligt att han är så okänd. Och felaktiga uppgifter florerar. I Svenskt konstnärslexikon kan man läsa att Börje Löfman var "verksam i Mariefred vid 1700-talets början". Och den inspelade guide-rösten i Skara domkyrka – som man också kan höra på nätet – kallar honom för Löfgren. Någon samlad bild av Löfmans produktion finns heller inte. Nu är det dags att ändra på det.

Börje Löfman anses vara en representant för den yngre Läcköskolan, vilket betyder att han – eller hans läromästare? – arbetat på Läckö slott under Magnus Gabriel De la Gardies tid. Men när De la Gardie i samband med reduktionen i början av 1680-talet förlorade sina förläningar, skingrades alla de duktiga hantverkare som han haft i sin tjänst. Många av dessa kom då i stället att ägna sig åt arbeten i Västsveriges kyrkor. Börje Löfman var en av dem och han var verksam både i Skara och Karlstads stift. Av de omdömen som har lämnats om honom, kan man dra slutsatsen att han var en av de allra främsta under sin tid.

I 1700-talets början fanns skickliga bildhuggare i en rad västgö-tastäder [...] De kanske främsta mästarna var Börje Löfman i Mariestad och Gustaf Kihlman i Borås [...] Båda var självständiga bildhuggare. De fick också krävande uppdrag i sina respektive hemstäder. [...] Löfman kan också fogas in i Läcköskolan, som med honom fick tentakler i Värmland.¹

Börje Löfman beskrivs också som mästaren bakom Mariestads domkyrkas minst sagt pampiga altaruppsats och predikstol.² Och av de bildhuggare som varit verksamma i Värmland är Börje Löfman en av de mest konstnärligt framstående.³

Bakgrund och släktförhållanden

Börje Löfmans ursprung har jag inte lyckats klarlägga. Första gången som han dyker upp i någon av alla de källor som jag granskat, är under sommaren 1697. Då ingick han äktenskap i Lidköping med änkan Martha Danielsdotter Waldon.⁴ Hon hade förut varit gift med bildhuggaren Bengt Litton, som avlidit i Lidköping två år tidigare.⁵ Sannolikt hade Löfman varit kollega till Litton – kanske han rentav gått i lära hos honom?

Det var hög tid för det här giftermålet. Bara knappt fyra månader senare föddes deras son, som dock inte överlevde sitt första år. Under några år bodde makarna kvar i Lidköping, men vid mantalsskrivningen i februari 1700 hade de flyttat till Mariestad. Här håller sig Börje Löfman som regel med en dräng. Det handlar säkert om någon som hjälper till med bildhuggeriet – 1703 hette hans lärgosse Anders Lindsoug.⁶ När Löfman år 1700 arbetade med altaruppsatsen till Mariestads domkyrka hade han två drängar.

En lärgosse skulle vara 14 år när han antogs och sedan arbeta i fem år, innan han kunde bli gesäll eller ta anställning mot lön. Under lärotiden bestod ersättningen av husrum, kost och kläder.

Efter sin flytt till Mariestad fick Löfman många uppdrag, inte minst i värmändska kyrkor. Trots det, förefaller det som om han haft ekonomiska bekymmer. I mantalslängderna för åren 1709 och 1712-1719 finns noteringen 'oförmögen' i marginalen. Det framgår att han då inte klarat av att betala mantalspenning för sin hustru eller för de vuxna barn som bodde hemma. Det är i första hand i Skaraborgs län som beteckningen 'oförmögen' används och här förekom den rätt ofta. Detta innebär vanligtast, att endast en del av hushållsmedlemmarna uppförs till skatt. I allmänhet är det mannen som då får ett streck i sin kolumn.⁷

En förklaring till den här tidens 'oförmögenhet' är förstås konsekvenserna av Karl XII:s pågående krig som inte bara drabbade befolkningen, utan även församlingarnas ekonomi. En konsekvens blev att hantverkarna måste pressa sina priser för att få arbeten i kyrkorna. Att Börje Löfman och hans familj år 1717 verkligen levde i fattigdom, framgår också av ett magistratsprotokoll.⁸

Den 27 december 1719 avled Martha Waldon. Under de tre kommande åren klarade Börje Löfman att som änking betala sin mantalspenning. Men efter 1722 försvinner han ur mantalslängderna. Det kan bero på att han då var ålderstigen och inneboende hos någon annan. Därigenom kunde man slippa att betala mantalspenning. Det förefaller nämligen som att han ändå bor kvar i Mariestad, där husförhörlängder då saknas. I augusti 1724 närvarar han vid ett möte med kyrkorådet. Drygt två år senare nämns han i ett protokoll på ett sätt som tyder på att han fortfarande var i livet.⁹ Börje Löfman har då ställt pant för ett lån, som kyrkan hade lämnat till hans dotter Charlotta, men det förefaller vara hennes man, handskma-

Börje Löfmans epitafium med sin vackert snidade ram hänger i sakristian.

karen Sonneman, som är den verkliga låntagaren. Under alla förhållanden har Löfman lämnat Mariestad innan han avled, för i stadens död- och begravningsbok finns han inte med.

I domkyrkans sakristia finns ett litet anspråkslöst epitafium uppsatt. Det har en vackert snidad ram som omger en tavla i svartmålad ek. Efter en gudstjänst i oktober 1736 infann sig borgaren och handelsmannen Nils Örn, och begärde lov att få uppsätta ett litet epitafium till åminnelse efter sina avlidna svärföräldrar och sin förra hustru, samt sig själv och sin nuvarande hustru.¹⁰ Hans begäran beviljades av borgmästare och rådmän och epitafiet skulle få sättas upp på pelaren nedanför sakristidörren.

Tavlan var uppenbarligen i minsta laget för den långa texten, för mot slutet blir bokstäverna allt mindre. Den har följande inskription:

Herr BIRGER LÖFMAN, hwilken här
I Mariæstad har warit
I Bilderkonst en konstenär
thet tiden tå erfarit,
med Makan MARTHA WALDON kjær
som tijo foster födde,
sin trötta ben nu hwila här,
Alt sen the saligt dödde.
Thess Måg NILS ÖRN här sedan har
I staden handel drifwit,
hans maka MARIA LIDTON war;
Gud har hans hierta rifwit,
och tagit bort hans enda Wen,
han haft mong sorgedag
Med twänne barn, som lefde igen,
Ett var förut i graf.
Gud honom åter hugnat har,
och skienckt en frommer Maka,
hwars Namn MARGRETA GÖTHBERG war,
Ty fick han Gudi tacka,
Han thenna tafla kostat på,
för Sig och låtit Sira,
för Swärfar, Swärmor, Makar två,
Som Lamsens bröllop fira. 1736”

Över ramen finns ett litet krönt, ovalt fält med följande text: *Var trofast in til döden så skal jag gifva tig lufsens krono.* Som avslutning står ”Jou 2:10”, vilket hänvisar till Johannes uppenbarelsebok.

Initiativtagaren Nils Örn hade alltså varit gift med Martha Waldons dotter Maria. Börje Löfman var följaktligen styvsvärfar till honom. Maria Litton begravdes på julaftonen 1732¹¹ och redan ett drygt år senare gifte Nils Örn om sig med Margaretha Göthberg.¹²

Den efterföljande sammanställningen av Börje Löfmans många arbeten har gjorts tillsammans med Ingemar Lans, guide i Mariestads domkyrka.

Löfman i Mariestads domkyrka

Det är under min forskning i Mariestads äldre historia som jag blivit medveten om Börje Löfmans betydelse för kyrkonkonsten. Och det är i Mariestad som han har gjort sina mest omfattande arbeten – och kanske även de förnämsta? Därför är det naturligt att Mariestads domkyrka står i fokus i den här artikeln.

Efter den förödande stadsbranden 1693, som förstörde all inredning i kyrkan, uppsattes de mäktiga barockpjäser av Marie-

stadsmästaren Börje Löfman som ännu präglar kyrkorummet.¹³ Det syftar förstås på predikstolen och altarpuppsatsen. Men här finns också ett huvudbaner och ett antal snidade figurer på orgelverket, som Löfman tillverkat.

I det arkivmaterial som rör predikstolen nämns inte Börje Löfman överhuvudtaget, men det anses inte råda någon som helst tvekan om att det är han som är upphovsmannen. Den skänktes 1699 av häradsfogden Jöran Dorpstedt, sedermera landskamrerare i Skaraborgs län. Dorpstedt kan säkert betraktas som en förmögen man, ägare till en av Mariestads största tomter, belägen vid Torget.

Predikstolen är praktfullt utformad med dubbla trappor och ljudtak i två våningar. Utsmyckningen består av skulpterade, försilvrade och förgyllda figurer föreställande Kristus och de tolv apostlarna. Den vegetativa utsmyckningen i form av voluter, festonger, rankor och frukt-klassar är slösande rik över hela predikstolen. Under predikstolstaket återges en duva med strålgans.¹⁴

Landshövding Scheffers vapensköld är målad på predikstolen.

De första tre åren kunde man uppenbarligen bara använda den trappa som vetter mot sakristidörren, d.v.s. mot väster. Det förändrades först efter tre år, när kyrkorådet och församlingen funno det rådligt att en liten dörr göres på kor-skranket, att gå upp i predikstolen utmed muren, och talade med mästare Löfman om dess förfärdigande.¹⁵

Den mäktiga altarpuppsatsen i Mariestads domkyrka. Vid sidan av den stora altartavlan står evangelisterna, Matteus och Markus – med sitt bevingade lejon – på den vänstra sidan och med fogden ytterst, som representant för den världsliga makten. Lukas och Johannes står på den högra sidan tillsammans med Merkurius, som beskyddare för handel och köpmän.

Ett protokoll från 1714 är också intressant i sammanhanget. Mäster Löfman bildhuggare utlovar uti hr landshövdingens närvaro att reparera och fästa de förfallna och lösa bilderna på predikstolen och altartavlan.¹⁶ Att han i båda fallen gjorde det utan ersättning, är nog en indikation på att Löfman också skapat predikstolen.

Det kom att dröja ända till 1723 innan den målades och ”stofferades”. Då var det målaren Olof Collander i Lidköping (från 1728 borgare i Mariestad) som utförde arbetet.¹⁷ Bland prydnaderna finns Petter Scheffers vapensköld, målad på två tavlor. Sannolikt signalerar detta bara att Scheffer var länets landshövding när arbetet gjordes. En liknande markering finns även på altarpuppsatsen.

1699 ingicks ett avtal med Börje Löfman om att han skulle tillverka en altarpuppsats, 18 alnar hög (10,8 m). Den stod färdig två år senare och betalades med kyrkans egna medel. Den fyller korets östra vägg i höjd och bredd. Den står på en predella (understycke) och har tre våningar. Den nedersta består av en altartavla, flankerad av spiralvridna kolonner i guld, tvinnade med silverfärgade vinrankor. Framför kolonnerna står evangelisterna, två på var sida. De åtföljs av sina symboler.¹⁸ På vänster sida står Markus tillsammans med det klassiska, bevingade lejonet, vars utformning närmast blivit en symbol för Löfman. Det återfinns i flera av hans arbeten i andra kyrkor.

Det bevingade lejonet i Mariestads domkyrkas altarpuppsats

Själva altartavlan omfattar tre våningar, där den nedersta föreställer nattvardens instiftelse, den mellersta Kristi uppståndelse och den översta Kristi himmelfärd. Motiven målades 1716 av Johan Aureller d.y. – även han hemmahörande i den yngre Läcköskolan. När sedan Aureller enligt kyrkorådets mening begärde för mycket för att stoffera resten av altarpuppsatsen med guld, silver och färger, gick det uppdraget i stället till målaren Petter Wernberg i Lidköping.¹⁹ Efter att detta arbete slutförts insattes en tavla längst ner med följande text: *Gudi til Ähro och Mariestads kyrkio till Prydnad är thenna Altaretafla med Kyrkiones egen Bekostnad förfärdigad År 1717. Tävarande Landshöfdinge Högwälboren H. Petter Scheffer. Samt Probst och Kyrkioherde Höghärhewyrdige och Höglärde Magist. Andreas Bellander.*

När Johan Niclas Cahman 1704–1705 byggde domkyrkans nya orgel, fick Börje Löfman ett omfattande uppdrag. Han skulle bygga strukturen (orgelhuset), pedalerna och läktarpanelen. Några år senare uppförde han ett lövverk omkring orgelpiporna och 1714 fick han i uppdrag att förse lövverket med zirater och bilder – ett arbete som stod färdigt året därpå.²⁰

På orgelfasaden finns idag 12 skulpterade träfigurer, av vilka nio ursprungligen var tillkomna för att pryda lövverket omkring orgelpiporna till Cahmans orgel. När orgeln 1864 såldes och flyttades till Kölingareds kyrka, följde lövverket och ett antal snidade figurer med och kan beskådas där. Men en del av Löfmans skulpturer finns alltså kvar i Mariestads domkyrka och omger nu piporna på den nya orgeln från 2011.

Det finns ytterligare ett förmodat Löfman-föremål bevarat. På domkyrkans läktarvägg sitter ett huvudbaner – ett begravningsvapen – skapat för Jöran Dorpstedts företrädare, landskamreraren Jonas Cederborg (1644–1700). *Det återspeglar senaste mode vid sekelskiftet 1700 och är troligen utfört av bildhuggaren Börje Löfman.*²¹

Andra arbeten som med visshet eller stor sannolikhet kan tillskrivas Löfman

I den här förteckningen anges kyrkorna i den tidsordning som verken har tillkommit.

Bjurtjärns kyrka: altarpuppsatsen från 1685–1686 kan på stilmässiga grunder tillskrivas Löfman. Lejonet är typiskt för bildhuggaren.²²

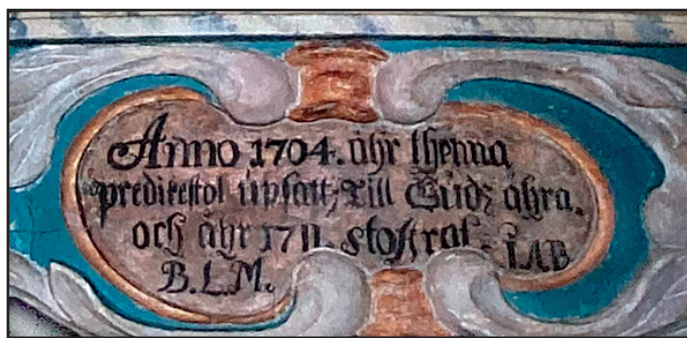
Björås kyrka: Ramverket till den något annorlunda altarpuppsättningen är 1687 utfört av Börje Löfman, medan altartavlan är målad av Johan Aureller.²³

Det Aurellerska epitafiet i Medelplana kyrka tillverkades av Börje Löfman redan 1687.

Medelplana kyrka: Ramverket till Aurellers släkteepitafium är utfört av bildhuggare Börje Löfman, Mariestad. Epitafiet uppsattes 1687 men har sedan kompletterats med flera porträtt och texter.²⁴ Det här epitafiet, som målats av Johan Aureller d.y., är berest! Det visades på världsutställningen i Paris år 1867.²⁵

Leksbergs kyrka: Räkenskaperna i kyrkoarkivet berättar att man 1699 betalade 45 daler kopparmynt till mästare Börje Löfman för en ny krans eller krona till predikstolen.²⁶ Den lite annorlunda formuleringen syftar på baldakinen över predikstolen.

På predikstolen i Väse kyrka finns Löfmans initialer B.L.M. efter texten "Anno 1704 är thenna predikstol uppsatt; Till Guds ähra och år 1711 stofertat."

Väse kyrka: Predikstolen tillverkades 1704 av Börje Löfman. Den är rikt ornerad och bär snidade och förgyllda apostlafigurer inom vridna kolonetter runt korgen,²⁷ och är försedd med hans initialer BLM. I en bok om Väse kyrka presenteras han som en av karolinertidens stora bildhuggare.²⁸ Samma år har han också gjort de fem änglarna, som hänger i taket samt två snidade knoppar i form av frukter, som sitter vid mittgången på de främsta bänkarna.²⁹

Rudskoga kyrka: I korpartiets murnischer står altaruppsatsen i barockstil, som 1707 uppfördes av Börje Löfman. Den tillhör de inventarier som följt med från en äldre kyrka.³⁰

Den vackra predikstolen i Skara domkyrka.

Skara domkyrka: 1709 färdigställdes en ny predikstol av Börje Löfman.³¹ Detta magnifika barockarbete ersatte då en äldre predikstol. Nedtill återfinns Jesus tillsammans med apostlarna, medan taket skildrar passionshistorien med änglafigurer, ursprungligen silverfärgade. Men stiluppfattningen har varierat. Under 1890-talet ansåg man att Löfmans predikstol inte passade in och tog bort den. Men 1949 hade uppfattningen svängt och den återfick sin placering i domkyrkan.

Boda kyrka i Kils kommun: Altartavlan från 1709 är troligen tillverkad av bildhuggare Börje Löfman. Detta styrks av att det i räkenskaperna finns angivet att altaruppsatsen kom till Boda från Mariestad, där Löfman var verksam. Lejonet är typiskt för bildhuggaren.³²

Ekeskogs kyrka: Altaruppsatsen är skapad av Börje Löfman 1715. Den är som skräddarsydd för kyrkans då nybyggda tresidiga kor med platt trätak och ljus från sidoväggarnas fönster. Löfman måste ha tänkt sig altaruppsatsen som ett med koret, även om målningarna tillkom först 1729.³³ Själva altartavlan utgörs av ett skulpterat krucifix. Kristus har korslagda ben och törnekrona och vid korsets fot är en skalle och korslagda benknötar.³⁴

Nyeds kyrka: Altaruppsatsen från 1717 är en ståtlig komposition utförd av bildhuggaren Börje Löfman från Mariestad. Han var mer än en bygdemästare, en skulptör med anmärkningsvärd förståelse för klassiska ideal. Till altaruppsatsen fogades senare en målad predella föreställande Nattvarden och utförd av Johan Aureller d.y.³⁵ Samma år tillverkade Löfman även predikstolen, som liksom altaruppsatsen är framställd i provinsial barock.³⁶

Kristinehamns kyrka: Altaruppsatsen från 1717 kan på stilmässiga grunder tillskrivas Börje Löfman.³⁷ I utsmyckningen ingår också ett lejon, utformat på ett sätt som är typiskt för Löfman.

Borgviks kyrka: Altaruppsatsen från 1718 är utförd av Börje Löfman.³⁸ Liksom i Kristinehamn kan den på stilmässiga

På altaruppsatsen i Nyeds kyrka i Värmland finns ett av Börje Löf-
mans bevingade lejon.

grunder tillskrivas honom. Lejonet är nästan identiskt med
bildhuggarens lejon på altaruppsatsen i Nyed.³⁹

Forshems kyrka: En stor altaruppsats av Börje Löfman sattes
upp 1718, men av den förekommer numera bara tre skulp-
turer på altaret.⁴⁰ Av denna nästan fyra meter höga och tre
meter breda altaruppsats finns nu på själva altardisken en kal-
variegrupp bestående av Kristus på korset mellan Maria och
Johannes. Ursprungligen fanns ytterligare fyra skulpturer in-
komponerade inom det stora ramverket, Abraham och Aron,
Paulus och Johannes döparen. Större delen av altaruppsatsen
finns bevarad i tornet.⁴¹

Arbeten som med viss tveksamhet kan tillskrivas Börje Löfman

Nedre Ulleruds kyrka: Här är det osäkert om Börje Löfman
ligger bakom altaruppsatsen. Enligt kyrkans räkenskaper skall
han 1760 ha kompletterat den med en övre del⁴² – vilket ju är
omöjligt, eftersom han då varit död i flera decennier. Såväl al-
taruppsats som predikstol har tillkommit 1686 och anses vara
verk av representanter för Läcköskolan. Av en inventarieför-
teckning från samma år framgår att den fraktats från Karlstad,
där det vid den här tiden inte fanns någon bildhuggare. Men
den kan ju förstås att kommit över Väneren från Mariestad.
Man hänvisar också till likheter med föremål i Bjurtjärns och
Väse kyrkor, där ju bevisligen Löfman har varit verksam.⁴³

Fredsbergs kyrka: Predikstolen från 1689 är troligen utförd av
Börje Löfman.⁴⁴ Här tilldelas Löfman den något annorlunda
titeln 'ornamentsnickare'.⁴⁵

Kungslena kyrka: Upphovsmannen/-männen till altaruppsat-
sen från 1694 och predikstolen från 1695 är inte kända, men
det har spekulerats om att det kan röra sig om Löfman. Altar-
uppsatsen anses i alla fall kunna vara ett tidigt verk av marie-
stadsmästaren Börje Löfman.⁴⁶

Norra Ny kyrka: Kyrkans altaruppsats sattes upp 1767. Den
var ursprungligen avsedd för Dalby kyrka i Värmland. Upp-
hovsman är inte fullt klargjort men i räkenskaper upptas bild-
huggaren Löfman.⁴⁷

Det råder ännu större oklarhet om upphovsmännen till föl-
jande verk:

Alsters kyrka: Altaruppsatsen är i provinsiell barock. Enligt
en datering på baksidan är delar av den tillverkad 1643, med-
an resterande delar tillkommit 1712, samma år som den stof-
ferades. I församlingens handlingar finns det inget som tyder
på Löfmans medverkan.

Enda indikationen är boken Kyrkor i Karlstads stift, som
anger troligen av Börje Löfman.⁴⁸

Åke Möller

Förkortningar i noterna

AD ArkivDigital
GLA Landsarkivet i Göteborg
RAÅ Riksantikvarieämbetet

(Endnotes)

- 1 Markus Dahlberg, red.: Västergötland – landskapets kyrkor s. 82 (2002)
- 2 Föreningen Värmlandslitteratur: https://www.varmlandslitteratur.se/aktiviteter_2012.htm (hämtat 2024-02-17)
- 3 Maud Forsberg: Värmländska lejon s. 57 (2014)
- 4 Lidköpings kyrkoarkiv CI:1 s. 224 (AD bild 118)
- 5 Lidköpings kyrkoarkiv CI:1 s. 325 (AD bild 164)
- 6 Mariestads kyrkoarkiv AI:1 s. 3
- 7 Gösta Lext: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860 s. 166 (1987)
- 8 GLA: Göta hovrätt, Advokatfiskalen Skaraborgs län, EVIIBAA:4321, protokoll 27/8 1718 (AD bild 6980 ff)
- 9 Mariestads kyrkoarkiv KI:1 s. 247 och s. 265 (AD bild 127 och 136)
- 10 Mariestads kyrkoarkiv KI:1 s. 367 (AB bild 187)
- 11 Mariestads kyrkoarkiv C:1 s. 290 (AD bild 150)
- 12 AD: Källby kyrkoarkiv C:1 s. 43 (bild 48)
- 13 Dahlberg 2002 s. 83
- 14 Markus Dahlberg och Henrik Lindblad: Reformationens kyrkor s. 5 (2017)
- 15 Mariestads kyrkoarkiv KI:1, protokoll 15/6 1702 s. 97 f (AD bild 52)
- 16 Mariestads kyrkoarkiv KI:2, protokoll 4/8 1714 (AD bild 35)
- 17 Mariestads kyrkoarkiv KI:1 protokoll 12/5 1723 s. 220 (AD bild 114)
- 18 Dahlberg och Lindblad 2017 s. 12
- 19 Mariestads kyrkoarkiv KI:2, protokoll 7/9 och 31/10 1717 (AD bild 59 f)
- 20 Mariestads kyrkoarkiv KI:1, protokoll 27/3, 4/8 1704 (AD bild 56 ff); KI:2, protokoll 15/1 1707 samt 28/8 1714 och 28/9 1715 (AD bild 16, 36 och 48)
- 21 Martin Sunnqvist: Huvudbaner och anvapen i Skara stift. Artikel i Vapenbilden nr 73 s. 13 (2008)
- 22 Forsberg 2014 s. 76
- 23 Svenska kyrkan: <https://www.svenskakyrkan.se/lugnas-ullervad/bjorsaters-kyrka> (hämtat 2024-02-15)
- 24 Svenska kyrkan, Kinnekulle församling: <https://archive.is/2013.04.18-150639/> <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=703740#selection-137.0-141.196> (hämtat 2024-02-15)
- 25 Lexikonett amanda: <https://www.lexikonettamanda.se/show.php?aid=22536> (hämtat 2024-02-15)
- 26 Leksbergs kyrkoarkiv E:1 s. 121 (AD bild 66)
- 27 Maud Forsberg, red.: Kyrkor i Karlstads stift, del I s. 181 (2008)
- 28 Sigvard Boström: Väse kyrka under fem århundraden s. 52 och 66 (2007); RAÅ Kringla: <https://www.kringla.nu/kringla/objekt?referens=raa/bbr/21300000005445> (Hämtat 2024-02-15)
- 29 Boström 2007 s. 68
- 30 Maud Forsberg, red.: Kyrkor i Karlstads stift, del II s. 28 (2008)
- 31 RAÅ Kringla: <https://kringla.nu/kringla/objekt?referens=raa/bbr/21400000443449> (hämtat 2024-02-15)
- 32 Forsberg 2008 del II s. 7 och 2014 s. 77
- 33 Dahlberg 2002 s. 82
- 34 RAÅ Kringla: <https://kringla.nu/kringla/objekt?referens=raa/bbr/21400000443607> (hämtat 2024-02-15)
- 35 Göran Lindahl, red.: Värmland – landskapets kyrkor s. 38 f (2006)
- 36 Inger och Per Berggrén: Kyrkorna i Karlstads pastorat och deras skatter s. 26 och s. 29 (2017)
- 37 Forsberg 2014 s. 83
- 38 Digitalt museum: <https://digitaltmuseum.se/0210111243911/takmalning-fo-restallande-himmelriket-over-altaret-i-borgviks-kyrka-utfort> (hämtat 2024-02-15)
- 39 Forsberg 2014 s. 77
- 40 Björn Sjöstedt: Forshems kyrka. Artikel i Liljebladet – församlingstidning från svenska kyrkan i Götene pastorat vinter 2023/2024.
- 41 Barbro Westrin: Inventarier. Artikel i Forshems kyrka, Skara stifts kyrkobeskrivningar nr 25 s. 31 (2002)
- 42 Svenska kyrkan: <https://www.svenskakyrkan.se/forshaga-munkfors/nedre-ulleruds-kyrka-och-sockenstuga> (hämtat 2024-02-15)
- 43 Helge Kjellin: Nedre Ulleruds kyrkor s. 24 (1959); Forsberg 2014 s. 85
- 44 RAÅ Kringla: <https://kringla.nu/kringla/objekt?referens=raa/bbr/21400000443608> (hämtat 2024-02-15)
- 45 Kyrkokartan: https://www.kyrkokartan.se/056460/Fredsbergs_kyrka (hämtat 2024-02-15)
- 46 Barbro Westrin: Kungslena, Skara stifts kyrkobeskrivningar nr 23 s. 11-12 (2001); Kyrkokartan: https://www.kyrkokartan.se/058169/images/58169_88929807 (hämtat 2024-02-15)
- 47 Forsberg 2008 del II s. 130
- 48 Forsberg 2008 del I s. 142

Välkommen som medlem!

Det här får du som medlem:
Medlemsblad 4 gånger per år
Inbjudningar till boksläpp
Inbjudan till årsmöte och föredrag
Information och recensioner av böckerna i
webbshop

NYA MEDLEMMAR

Leif Dahlin, Billdal
Lars-Anders Ek, Tun
Ivan Eriksson, Enköping
Anders Andén, Öxnered
Emma-Karin Palmqvist, Fristad
Maria Hedlind Classon, Grästorp
Ulrica Fritzson, Skara
Lars Fidler, Skärholmen
Pär Lindblom, Stockholm
Krister Danell, Påarp
Roland Borg, Lidköping
Susanne Tienken, Uppsala
Lena Lindholm Brättholm, Fjögesta
Henrik Björck, Mölndal
Kenneth Holgersson, Otterstad
Kristina Pettersson, Mariestad

MEDLEMSINFORMATION

Årsavgiften är 100 kr.
För ständigt medlemskap 750 kr.
Bankgiro: 5812-8166
Swishnummer: 123 303 59 46
BIC=SWEDSESS
IBAN: SE45 8000 0828 9102 4883 5274
Anmäl ändrad adress eller titel till register-
ansvarig Ulla Falk, Hattmakaregatan 10,
532 33 Skara, munkgarden@telia.com

Insamling till barock- orgeln i Varnhem 2022-2024

SWISH

Skara pastorat: 123 375 55 43
(märk: "Orgel Varnhem").

BANKGIRO

Skara pastorat: 460-5465
(märk "Orgel Varnhem")

Sommarrea!

skarastiftshistoriska.nu

Söderling - en väst- svensk orgelbygggar- familj

Jan H Börjesson (2019)

Ord.pris 120,-
NU 100,-

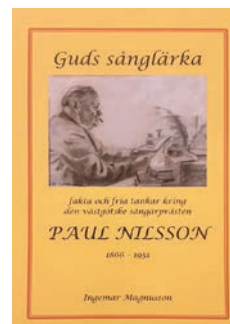

Äldre Västgötalagen

Inledning av professor
Per-Axel Wiktorsson

Två band.

Ord.pris 420,-
NU 370,-

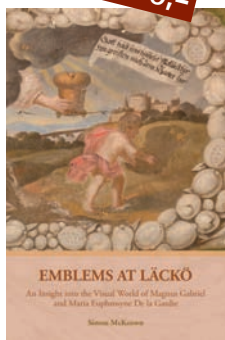
Guds sånglärlära

Ingemar Magnusson (2021)

Fakta och fria tankar
kring den västgötske
sångarprästen Paul Nils-
son, 1866-1951

Ord.pris 210,- **NU 150,-**

Nyutkommet

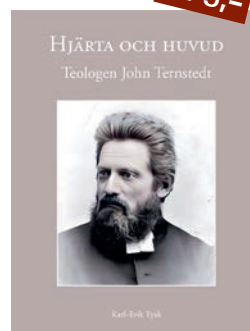
250,-

Emblems at Läckö

Simon McKeown (2024)

An Insight into the
Visual World of
Magnus Gabriel and
Maria Euphrosyne
De la Gardie. 388 sid.

En svensk upplaga
kommer i sommar.

175,-

Hjärta och huvud

Karl-Erik
Tysk (2024)

Om John
Ternstedt
som kristen,
teolog och
själavårda-
re. 188 sid.

Priserna gäller fram till 31 augusti eller så länge lagret räcker. Större upplagor av Stiftshistoriska sällskapets
böcker kan också beställas direkt genom ordf Johnny Hagberg, se nedan.

SKARA STIFTSHISTORISKA SÄLLSKAP

STYRELSE

Ordf. Johnny Hagberg, Skara
Telefon: 070-550 00 98. E-post: jonnyhagberg52@gmail.com

Vice ordf. Lena Maria Olsson Floberg, Vänga
Skr. Robin Gullbrandsson, Trevattna
Kassaförvaltare Gunnar Wilsson, Skara
Markus Hagberg, Skara
Fredrik Hägglund, Borås
Judith Fagrell, Skara
Helena Långström Schön, Skara
Karin Nilsson, Lovene